

הפרדה מגדרית ומגזרית בלימודים אקדמיים
לאוכלוסייה החרדית

חוות דעת

ד"ר גלעד מלאך וד"ר לי כהנר

מוגשת למל"ג-ות"ת

5.12.2016

תוכן עניינים

3.....	1. מסגרת הדיון ושאלות עיקריות
4.....	2. הפרדה מגדרית ומגזרית – בין סוציולוגיה למדיניות
4.....	2.1. הפרדה מגדרית במגזר החרדי
5.....	2.2. נשים חרדיות בין אסטרטגיות שינוי למשימת השימור
6.....	2.3. קבוצות שונות במגזר החרדי וגישתן לאקדמיה
7.....	2.4. הפרדה מגדרית ומגזרית בשילוב חרדים
7.....	2.5. שינויים באקדמיה הישראלית
8.....	2.6. לימודי חרדים באקדמיה וסוגיית ההפרדה המגדרית והמגזרית
10.....	3. הפרדה מגדרית באקדמיה ובשוק התעסוקה – עמדות ונתונים
10.....	3.1. תעסוקה
10.....	3.1.1. התנהגות בפועל
12.....	3.1.2. תעסוקה – עמדות
14.....	3.2. לימודים אקדמיים
14.....	3.2.1. לימודים אקדמיים – התנהגות בפועל
14.....	3.2.2. לימודים אקדמיים - עמדות
16.....	4. מידת ההפרדה – בין לימודי יחידים בקמפוס כללי לקמפוסים נפרדים
17.....	4.1. לימודי חרדים בקמפוס כללי
17.....	4.1.1. לימודים בקמפוס כללי כיחידים
17.....	4.1.2. מכינה חרדית והשתלבות כיחידים
18.....	4.1.3. כיתות נפרדות בקמפוס כללי
19.....	4.1.4. מסקנות
20.....	5. רמת הלימודים לתואר שבו מתקיימת ההפרדה (תואר ראשון מול תואר שני)
20.....	5.1. הדיון העקרוני ומדיניות המל"ג-ות"ת
20.....	5.2. המצב בפועל
21.....	5.3. חוות הדעת
22.....	6. אופן השינוי: שינוי חד-צדדי, שינוי באמצעות תמריצים, שמירה על הסטטוס-קוו
22.....	6.1. מדיניות ציבורית לחרדים – בין רפורמה לשינוי הדרגתי
23.....	6.2. השלכות לאקדמיה והמלצות
24.....	6.3. האלטרנטיבה – תמריצים ללימודים בקמפוס כללי
25.....	6.4. בחינת המודל המשתלב בחומש הבא
26.....	7. סיכום
28.....	8. ביבליוגרפיה

1. מסגרת הדין ושאלות עיקריות

חוות דעת זו מבקשת להתייחס למספר שאלות יסוד הקשורות לרמת הפרדה המגזרית והמגדרית הנדרשת בלימודי חרדים באקדמיה. חשוב להבהיר שישנן מספר הנחות ערכיות ומבניות שלא ייבחנו במסגרת נייר זה:

הנחת העבודה שלנו היא שמסגרת הלימודים המעורבת מאפשרת סביבה פתוחה וחופשית, מונעת הדרת נשים ומרצות כמו גם ירידה ברמת ההוראה והלימודים שעשויה להיגרם כתוצאה ממרחק פיזי ממוסד האם. להקמת קמפוסים נפרדים ישנם גם השלכות כספיות ניכרות.

מנגד, הנגשה אמיתית של האפשרות ללימודים אקדמיים לחרדים מהווה ערך חברתי חשוב בייחוד בחברה משוסעת ורב-תרבותית כמו החברה הישראלית. למהלך זה ישנה השפעה גם על יכולות ההשתלבות של חרדים במעגל העבודה האיכותי ויציאה ממעגל העוני.

חוות דעת זו איננה מבקשת להכריע בדבר האיזון הנדרש בין הערכים המוזכרים לעיל. במסמך זה אנו בוחנים באיזו מידה עשוי שינוי במדיניות המל"ג-ות"ת ביחס להפרדה המגזרית והמגדרית לייצר שינוי מגמה בפנייה של האוכלוסייה החרדית להשכלה גבוהה. הערכה זו אמורה להיות בעלת משקל בהחלטה הסופית בדבר האיזון הנכון בין הערכים השונים.

להלן נעסוק בשלוש שאלות עיקריות אותן נתבקשנו לבחון:

א. עבור מי ועד כמה לימודים בהפרדה הינם הכרח עבור האוכלוסייה החרדית?

לצורך מענה על שאלה זו נערוך סקירה סוציולוגית אודות דרכי הפרדה במגזר החרדי וכמו כן נשתמש בשני סוגים של מיידעים: מענה של חרדים בסקרים שונים אודות שאלת הפרדה והתנהגות בפועל של חרדים במסגרות שונות ובתוכן מסגרות הלימוד האקדמיות.

ב. האם ישנו מקום לאבחנה ברמת הלימודים היינו בין תואר ראשון לבין תארים מתקדמים?

לצורך המענה על שאלה זו נסתמך על נתוני המל"ג-ות"ת אודות לימודי חרדים לתואר שני ועל חוות דעת מומחים.

ג. בהנחה שניתן לקדם לימודי חרדים במסגרות כלליות מהו האופן הרצוי, שינוי חד-צדדי או לחלופין שינוי באמצעות יצירת תמריצים.

לצורך המענה על שאלה זו נערוך ניתוח של מקרי מבחן אודות שינויי מדיניות שנעשו בתחום שילוב חרדים ונסתמך גם על חוות דעת מומחים.

את תמצית הממצאים והמסקנות אליהם הגענו ניתן לקרוא בסיכום המסמך.

2. הפרדה מגדרית ומגזרית – בין סוציולוגיה למדיניות

2.1 הפרדה מגדרית במגזר החרדי

הפרדה מגדרית ומגזרית מהווים מאפיינים חברתיים ותרבותיים יסודיים של החברה החרדית. מאידך, צורכי החיים ותהליכי מודרניזציה גורמים ליחידים ולקבוצות שונות בחברה החרדית לעבור תהליכי שילוב בחברה הכללית ולאטגר מאפיינים אלו. חלק זה יעסוק במשמעות של הגדרת החברה החרדית כתרבות מובלעת, במקומן של נשים חרדיות בהשכלה גבוהה, בריבוי הקבוצות המרכיבות את החברה החרדית ויחסן לאקדמיה ובמאפיינים של עיצוב המדיניות הציבורית בישראל בעשור האחרון לשילוב האוכלוסייה החרדית.

הגדרת החברה החרדית כ"תרבות מובלעת" הינה מהגדרות היסוד של החברה החרדית (סיון, 2004). הגדרה זו מבהירה את מרכזיות מרכיב הבידול של החברה החרדית מן החברה הכללית. בידול זה ניכר בתחומים רבים: מרחב מגורים, קהילתיות, מערכת חינוך, תקשורת, לבוש, כשרות, פוליטיקה ומגוון של תחומים נוספים. במדינת ישראל הפכה החברה החרדית לקראת שנות השמונים של המאה העשרים לחברה נבדלת כמעט לחלוטין מן החברה הכללית כאשר המאפיין התרבותי וההתנהגותי המרכזי שלה הינה היותה "חברת לומדים" (פרידמן, 1991).

מרכיב מרכזי נוסף בהווית החברה החרדית הינו ההפרדה המגדרית המוכר במגזר כעיקרון הצניעות. נגזרת מעיקרון זה הגמוניה גברית במרחב הציבורי (פוליטיקה, אירועים ציבוריים) והפרדה בין נשים לגברים בכל היבט הנוגע לקיום הדתי ולמערכת החינוך. היבט זה התחזק בשנים האחרונות כחלק מתגובת נגד לתהליכי שוויון מעמדי בין גברים ונשים ופתיחות מינית גדולה מבעבר בעולם המערבי ובמגזר החילוני. כתוצאה מכך מתקיים בשנים האחרונות מאמץ נרחב במגזר החרדי להפחית את הממשק בין נשים לגברים במקומות ציבוריים ובהם מרחבי עבודה, קופות חולים, תחבורה ציבורית ועוד (זיכרמן, 2014).

סוגיית ההפרדה המגדרית זוכה לדגש מיוחד בקרב רווקים. עבורם, היכולת לחיות חיים של "קדושה" יכולה להתערער כתוצאה ממפגש עם בן המין השני. לעומתם, נשואים, מוגדרים כמי ש"פיתם בסלם" היינו שהמיניות שלהם מתועלת למקומות ראויים ולפיכך הסיכוי לפיתוי שלהם נמוך יותר (חקק, 2005).

היחס למפגש בין המינים שונה בין קבוצות שונות במגזר החרדי, כאשר המגזר החסידי מקפיד על הפרדה יתירה בעוד שהמגזרים הליטאי והספרדי נוקשים פחות בסוגיה זו. "חיים של קדושה" כפי שהם נתפסים במגזר החסידי מהווים אידיאל שאינו נופל בחשיבותו מן הערך החשוב של לימוד תורה. היבטים אלו באים לידי ביטוי בזמן היציאה לשידוכים, באופי ההפרדה בשמחות משפחתיות, ובנכונות לעבוד במשותף עם בני המין השני (וסרמן, 2015).

במקרים רבים נמצאו למדים שהחברה החרדית מיישרת קו עם גורמים הנתפסים כמקפידים יותר מבחינה דתית וכך גם קבוצות פחות מקפידות מקבלות על עצמן נורמות ואורחות חיים המקובלים על קבוצות קיצוניות יותר. הדבר ניכר במיוחד בסוגיות בהם ישנו עימות בין הקהילה החרדית לעולם החילוני שבחוץ, שעה שיישור הקו הופך למבחן שייכות ונאמנות. ניתן למצוא לדבר דוגמאות רבות ובהן מאבקי שבת, פלאפונים כשרים, אינטרנט מסונן, קווי "מהדרין" ועוד (פרידמן, 1990; וקסמן, 2007).

אם כך סוגיית הצניעות בכלל וההפרדה המגדרית בפרט הינם אחד מבסיסי המחלוקת בין הציבור החרדי לחילוני בישראל. בעניין זה מקיימות שתי הקבוצות מונולוגים שונים הזורמים בקווים מקבילים ללא נקודת מפגש. בעיני החרדים הדרישה למנוע את ההפרדה המגדרית מבקשת לכפות את אורח החיים המערבי והמתירני על אוכלוסייה הדוגלת בשמרנות יתרה. חרדים רואים דרישה זו כניסיון לשנות את התרבות החרדית, זו המבקשת לשמור את אידאל הצניעות (זיכרמן, 2014).

בהקשר המגדרי יצוין שלעומת מגמה זו מתקיימים תהליכים חדשים הנוגעים לתפיסת מעמד הנשים החרדיות ולפעילות אקטיביסטית נשית חרדית שחלק מניצניה נובעים מכניסת חרדיות למעגל ההשכלה הגבוהה. ניתן כיום לראות נשים חרדיות התובעות את מקומן בקדמת הבמה הציבורית במגוון תפקידים, ויותר נשים התופסות תפקידים בכירים כפובליציסטיות ועיתונאיות (צרפתי ולירון-אלפר, 2010; מלאך וכהנר, 2017). החברה החרדית מקבלת כיום מודלים שונים של נשיות הכוללים נשות קרירה העובדות עד שעות הערב ורבניות מפורסמות המובילות דעת קהל בתחומים שונים. רשת האינטרנט מהווה שחקן מפתח בהשמעת "קולן" של נשים במרחב הציבורי ובזליגתו למרחב הציבורי החיצוני לרשת (כהנר, 2015). תהליכים אלו עשויים להזין דרישה להשכלה גבוהה איכותית ומשמעותית עבור נשים חרדיות אל מול אתגר הפרדה.

2.2 נשים חרדיות בין אסטרטגיות שינוי למשימת השימור

כאמור, הפרדה בין המינים בחברה החרדית היא כמעט דיכוטומית עד שניתן להתבונן ולזהות בה שתי חברות שונות: חברת הגברים וחברת הנשים. לכל אחת מהן מאפיינים אחרים ותפקידים שונים לחלוטין. השיח הציבורי מתמקד בחברה הגברית החרדית ועוסק בהיעדרם של לימודי ליבה, בסוגיית השוויון בנטל ובחצרותיהם של אדמו"רים ורבנים.

העיסוק בנושא הנשי עשוי להציף סוגיות רלוונטיות מגוונות בחייה של האישה החרדית במדינת ישראל של ימינו ומתחים השזורים בזירות חייה השונות. כך למשל המתח בין שימור אורח החיים הייחודי לבין השינויים הרבים המתרגשים על הקהילה מבית ומחוץ (השכלה, שיעורי תעסוקה עולים בתחומים מגוונים יותר, תעסוקה איכותית, אינטרנט, תרבות צריכה, פנאי ונופש מתפתחת); כך המתח בין ההבניה הקהילתית ובין התפקידים המסורתיים של רעיה ואם אל מול האפשרויות שמזמן העולם המערבי לאישה החרדית; כך גם ההבנה בדבר ריבוי האתגרים הרבים והמורכבים הניצבים אל מול העוצמות המאפיינות את נשות הקהילה החרדית.

אם מרכזים את נקודת המבט על ההיבט המגדרי (נשי) בסדרת נתונים שנבחנה לאורך העשור בנוגע לנשים בחברה החרדית, ניתן לראות שמהנתונים עולה תמונה עקבית של פער בין מיעוט הזדמנויות וריבוי חסמים/אתגרים כלכליים, קהילתיים ותרבותיים - לבין העוצמה שמפגינות נשים חרדיות והניסיון שלהן לצלוח את האתגרים העומדים בפניהן. סדרת נתונים זו מהווה גם עדות למתח בין **אסטרטגיות השינוי למשימת השימור** אותה מחזיקות נשים חרדיות באופן תדיר בעת ובעונה אחת (כהנר, 2016).

המיקום שבין שימור לשינוי מסופר בראי הנתונים בעשור האחרון: הנתונים המספרים את "סיפור השימור" הינם גיל נישואים צעיר (21), שיעור פריון גבוה לאישה חרדית (6.9), ניהול משפחה בתנאים כלכליים לא פשוטים (58% מהמשפחות החרדיות מצויות מתחת לקו העוני) ואחוז השתתפות של שלושה רבעים מן הנשים בשוק העבודה (73%), אם כי עדין בשכר נמוך ובמשרות חלקיות (על מנת "להספיק להיות עם הילדים"). לאלו יש להוסיף מנגנונים חברתיים משמרים אשר לחלקם יש ביטוי בנתונים (כמו שיעור נמוך של בעלות רישיון נהיגה ובעלות על רכב) ולחלקם אין ביטוי כמותי אך הם מהווים שחקני מפתח בשימור השיח החברתי החרדי והמגדרי בתוכו, כמו מנגנון השידוכים ותפקיד האשה במשפחה. מול תהליכים אלה קיימת סדרה שלמה של תהליכים המקדמים שינויים: יותר סטודנטיות חרדיות לומדות במערכת ההשכלה הגבוהה (63% מכלל הסטודנטים החרדים), עלייה בגיוון התעסוקתי של נשים (ירידה בשיעור העובדות בחינוך), חשיפה הולכת וגדלה לאינטרנט ועוד. באופן כללי בולט עדיין הפער בכל הפרמטרים הללו בין נשים יהודיות לא חרדיות לבין נשים חרדיות (מלאך, חושן וכהנר, 2016).

מכך עולה תמונת מצב בה הנשים החרדיות נחושות להתקדם מחד אך מאידך זהירות למקומן ולקהילתן. פער זה הוא מעין פער הפוך בין הרצון להתקדם באופן משמעותי בשוק העבודה לבין הצורך לשמר את התפיסות וההשקפות המרכזיות עליהן התחנכו בכל הקשור לתפקידן במשפחה ובקהילה (כהנר, 2016)

בתוך תהליך מורכב זה יש לציין את האופן המגדרי בו נתפסת סוגיית הצניעות בציבור החרדי. הגבר בחברה החרדית צריך להשמר מ"להתפתות" צעד קשה אך אפשרי אפילו במרחב מעורב. אולם האישה נתפסת "כמפתה" בעצם הנוכחות שלה במרחב מעורב גם כאשר היא תנהג "בצניעות". הבדל זה, הזר לעיניים המודרניות מהווה מרכיב קריטי בהבנת השוני בהתנהלות בין גברים ונשים חרדים במרחב ציבורי מעורב.

על רקע סדרת מיקומים אלו יש לבחון את משימת הנגשת ההשכלה הגבוהה והאקדמיה לנשים חרדיות: מהי הפלטפורמה האקדמית הנכונה לקידומן של נשים חרדיות במסע להשכלה גבוהה? האם הן יצעדו את צעדיהן הראשונים במרחב אקדמי ללא הפרדה מגדרית? האם סגירת המסגרות הנפרדות תדיר נשים חרדיות מלגשת ללימודים אקדמיים?

2.3 קבוצות שונות במגזר החרדי וגישתן לאקדמיה

היחס החרדי ההיסטורי לאקדמיה הינו של שלילה מוחלטת. תנועת ההשכלה באירופה נתפסה על ידי החברה המסורתית דאז כאיום מרכזי על הקיום שלה והאפשרות של השכלה גבוהה נשללה לאורך שנים רבות על ידי ההנהגה החרדית (לופו, 2003).

המתח הגדול בין החברה החרדית לאקדמיה ולהשכלה נעוץ במודל הקלאסי, ההומבולטי, של האוניברסיטאות כמוקד של רכישת דעת. בכך היתה טמונה עוצמתה הרעיונית של תנועת ההשכלה שסחפה את האליטה היהודית אל האוניברסיטאות של מרכז אירופה, נשאה אותם אל האור והרנינה את חייהם בשירה חדשה (פיינר, 2007).

חריגה היסטורית יחידה ביחס אל האקדמיה הינה זו של החרדיות הגרמנית. ראשי אגודת ישראל ההיסטורית, הייקים, היו דוקטורים לרוב, כך הרב ד"ר יצחק ברויאר, הרב ד"ר פנחס כהן והרב ד"ר עמנואל קרליבך שלמדו כמובן באקדמיה כללית. ביטוי לגישה שלהם ביחס ללימודים גבוהים נמצא בהקמת שני מוסדות אקדמיים סמי-חרדיים בישראל כבר בשנות השישים של המאה העשרים: מכון לב (היום המרכז האקדמי לב) והמכללה ירושלים ("המכללה"). מרבית החברה החרדית הדירה את רגליה ממוסדות אלו (דומב, 2004).

אולם בעשור האחרון ניתן לראות מפנה בנכונות של חרדים להשתלבות באקדמיה ובקש לחלק אותה לשלוש קבוצות עיקריות:

א. חרדים מודרניים

קבוצה המבקשת להשתלב בצורה מלאה בחברה הישראלית תוך שמירה על מאפיינים חרדיים מובהקים. בני קבוצה זו ישאפו להעניק חינוך הכולל לימודי ליבה, ירכשו השכלה גבוהה ברמה גבוהה, יגורו באזורים שאינם חרדיים לחלוטין, ותהיה להם נגישות מלאה לתקשורת ולטכנולוגיות מתקדמות, לתרבות ולפנאי חילוניים. מאידך, הם ירגישו קשורים חברתית למגזר החרדי, ומבחינה אידיאולוגית הם ישמרו על כמה מתפיסות היסוד החרדיות (זיכרמן וכהנר, 2012). משקלה הנוכחי של קבוצה זו הוערך על ידיו במחקר שעומד להתפרסם בקרוב עד 10% מן המגזר החרדי (מלאך וכהנר, 2017).

ב. חרדים עם נגיעות מודרניות

קבוצה זו, מודעת לתהליכי שינוי שעוברים על המגזר החרדי ומעוניינת ליטול בהם חלק. עם זאת, חבריה מעוניינים לשמור באדיקות על המאפיינים החרדיים שלהם ולהימנע מפשרות באורח חיים ובאידיאולוגיה החרדית. בני הקבוצה ייחשפו לאינטרנט אך ברמות שונות של כשרות, עשויים לפנות ללימודים אקדמיים אך במידה ותישמר בהם הקפדה מספקת של הפרדה מגזרית ומגדרית, ויצאו לעבוד אך יעדיפו (גם אם לא ידרשו) מסגרות נפרדות עם מימד של הפרדה. משקלה הנוכחי של קבוצה זו מוערך על ידיו ב 20% מן המגזר החרדי (מלאך וכהנר, 2017).

ג. חרדים אולטרה-שמרנים

חברים בקבוצה זו רואים בדאגה את מגמות השינוי שעוברת החברה החרדית ומתנגדים לה באופן מוחלט. הם ישללו לימודי ליבה, שירות בצבא ולימודים אקדמיים וצריכת מידע שאיננו מסונן ברמה הגבוהה ביותר. הם עשויים להשתלב בעבודה בתנאי שהיא תתקיים בתנאים מינימאליים של הפרדה מגזרית ומגדרית. משקלה הנוכחי של קבוצה זו עומד על כ-70% מן המגזר החרדי (מלאך וכהנר, 2017).

ציר נוסף לאבחנה בין הקבוצות החרדיות הינו החלוקה למגזרים הליטאי, החסידי, והספרדי. המגזר הליטאי הינו מודרני יחסית ונוטה לפנות ללימודים אקדמיים. גם במגזר הספרדי ישנה פתיחות מסוימת להשכלה גבוהה הנשענת בין השאר על העובדה של העדר מאבק היסטורי בין חרדיות ומודרנה שהתקיים בעיקר באירופה. המגזר החסידי לעומת זאת שמרן יותר ביחס ללימודים גבוהים. כמו כן, סוגיית ההפרדה המגדרית בולטת יותר בקרב מגזר זה ולפיכך מהווה תנאי קריטי לצורך לימודים גבוהים בקרב מי שבוחר לפנות ללימודים אלו (בראון, 2017).

2.4 הפרדה מגדרית ומגזרית בשילוב חרדים

סוגיית שילוב חרדים עומדת על סדר היום של מעצבי מדיניות ציבורית מזה למעלה מעשור. התחומים העיקריים בהם עלתה שאלה זו הינה שירות חרדים בצה"ל ובשירות אזרחי, הכשרה מקצועית, הכוון, תעסוקה והנושא הנדון במסמך זה – שילוב חרדים באקדמיה (מלאך, כהן וזיכרמן, 2016). היבט נוסף של סוגיה זו הינו הדיון הציבורי והמשפטי בגבולות הבידול של החברה החרדית ובאופי המרחב הציבורי באזורים החרדים. כך ביחס להפרדה בקווי המהדרין ובקופות חולים כמו גם בסוגיית לימודי היסוד במערכת החינוך החרדית (ישראל, 2009).

מעצבי המדיניות בתחומים שונים הגיעו למסקנה שישנו הכרח לשילוב חרדים במסגרות חברתיות וכלכליות שונות לצורך המשך השגשוג של המשק וליציאה מעוני של המגזר החרדי עצמו. אולם הניסיון הראה שבכל התוכניות לשילוב חרדים ישנו הכרח לעשות זאת באמצעות מימד מסוים של הפרדה מגזרית ומגדרית. הפרדה זו שכונתה "אוטונומיה משלבת" נועדה ליצור מצד אחד מרחב שבו הפרט החרדי מרגיש מוגן בתהליך ההשתלבות בחברה הכללית ומאידך שבו הוא זוכה לתהליך של חשיפה והכשרה להשתלבות מלאה במשק (מלאך, 2014).

מידת ההפרדה המגזרית והמגדרית שונה מתוכנית לתוכנית. כך למשל, בצבא הוקמו מסגרות בהן ההפרדה היא טוטאלית (נצח יהודה) ומסגרות בהן היא מוגבלת (תוכנית שח"ר). תוכניות ההכוון מקפידות על הפרדה מלאה. בשוק העבודה חלק ניכר מן החרדים משתלב באופן מלא וללא מגבלות ואילו חלק אחר שואף לעבוד במסגרות שיש בהן הפרדה מגדרית ומגזרית. גם באקדמיה, ולהלן נציג נתונים בעניין, ישנם חרדים הלומדים במסגרות מעורבות או מעורבות למחצה, ולעומתם, מרבית החרדים לומדים במסגרות נפרדות לחלוטין כאשר החשיפה שלהם לעולם הכללי מתבטאת במרצים ובתחומי הידע החילוניים.

2.5 שינויים באקדמיה הישראלית

האפשרות לכניסת חרדים לאקדמיה בישראל החלה דווקא כתוצאה משינויים שהתחוללו באקדמיה בשלהי המאה העשרים. בשנות התשעים נפתחה האקדמיה בפני קהלים רחבים באמצעות מכללות שנפתחו בכל רחבי הארץ. בכך נפרצה התפיסה ששלטה עד אז באקדמיה הישראלית של התמקדות בהשכלה, מחקר והנחלת הידע המדעי. המוסדות החדשים שנשענו אמנם על כוחות הוראה יוצאי האוניברסיטאות והאתוס האוניברסיטאי היו מוסדות המתמקדים בלימוד מקצוע ולא בלימוד השכלה גבוהה לשמה, בעלות תפיסה של עיסוק במדע שימושי-יישומי ולא בתפיסה ערכית של הרחבת הדעת ומתמקדות בקידום החברה וצורכי המשק ולא בקידום המדע הטהור. בכך נוצר ריבוד מסוים בין האוניברסיטאות

למכללות (וולנסקי, 2005). התרחבות האקדמיה ממוסדות אקדמיים טהורים לכאלו הכוללים הכשרה מקצועית היא זו שאפשרה את פתיחת הקמפוסים החרדיים.

2.6. לימודי חרדים באקדמיה וסוגיית הפרדה המגדרית

והמגזרית

חרדים מעטים למדו במשך שנים במסגרות אקדמיות שאינן חרדיות מובהקות, בייחוד במסגרות דתיות (כמו מכון לב והמכללה ירושלים) או במסגרות שאינן מחייבות נוכחות קבועה (האוניברסיטה הפתוחה). אולם כאשר ביקשו ראשי המל"ג-ות"ת להרחיב את הנגישות של האקדמיה לאוכלוסייה חרדית רחבה הם הבינו שהפרדה מגדרית ומגזרית מהווה תנאי לכך. כתוצאה מכך, מוסדות הפלטפורמה היו מוסדות נפרדים (המכללה החרדית, מבח"ר) וכמו גם הלימודים בקמפוסים נפרדים (מרכז אקדמי לב, קריה אקדמית אונגו). המרכז האקדמי לב מתייחד בהפרדה מגדרית אך ההפרדה המגזרית בקרב הגברים היא דתית ולא חרדית. תוכנית המח"רים (2013 ואילך) לא שינתה באופן מהותי את המגמה הזו גם אם הגבירה את הזיקה בין מוסדות האם לקמפוסים החרדיים (מלאך, 2014).

מאידך, הוקמו בשנים האחרונות כמה פלטפורמות ללימודי חרדים בתוך קמפוס כללי. מנקודת הראות של מל"ג-ות"ת עשויים להיות יתרונות בלימודים בקמפוס כללי הן ברמה הערכית והן במבחן המעשה. הביקורת העקרונית כלפי הקמפוסים הנפרדים קשורה בייחוד לפגיעה בחופש המחשבה והמחקר, להדרת מרצות ונשים וליצירת שטטנז בין לימודים אקדמיים שאמורים להיות פתוחים לכל לתנאי סף הקשורים במגדר ובאורח חיים דתי. הביקורת המעשית היא על כך שרמת הלימודים לא דומה למוסדות האם ושהתלמידים אינם מוכנים דיים לשוק העבודה הכללי. לפיכך, ישנו צורך בבחינה מדוקדקת של ההיתכנות ללימודים בקמפוסים כלליים בקרב קבוצות רחבות במגזר החרדי.

ככלל, חרדים הבוחרים ללמוד במוסדות אקדמיים כלליים עושים זאת בשלושה דרכים:

א. סטודנטים יחידים ללא מסגרת ייעודית

ישנם חרדים הבוחרים ללמוד במוסד כללי בלי צורך בפלטפורמה תומכת ייעודית – חברתית, מקצועית או דתית. הסיבות לפנייה ללימודים אלו הן מגוונות: לימודים במוסד בעל יוקרה גבוהה, העדר רצון ללמוד בתוך סביבה חרדית שמרנית, גיוון במקצועות הלימוד שלא מתקיימת תמיד בקמפוסים חרדים כמו גם העדר השתייכות מובהקת לחברה החרדית למרות רקע חרדי מובהק.

סיבה נוספת יכולה להיות לימודים לתואר שני. הסיכוי שחרדי ילמד לתואר שני במסגרת כללית גבוה לאין ערוך מאשר בתואר ראשון. זאת בשל המסגרת הפחות טוטאלית, מגוון האפשרויות המקצועי, גיל הסטודנטים והחשיפה הבסיסית לעולם האקדמיה שהתקיים כבר בתואר הראשון.

ב. סטודנטים בכיתות רגילות לאחר מכינה חרדית ייעודית

מספר מוסדות אקדמיים שללו את האפשרות ללימודים נפרדים במסגרתם אך יצרו מסגרת נפרדת לחרדים בשלב המכינה האקדמית. מכינה זו מכשירה את הסטודנטים החרדים ברמה המקצועית אך גם מעניקה להם מסגרת חברתית תומכת כאשר הם משתלבים בכיתות רגילות בקמפוס. מימד משלים למסלול זה הינו תמיכה ייעודית לסטודנטים חרדים מעבר לשעות הלימוד האקדמיות שלהם. מכינות לחרדים הוקמו באוניברסיטה העברית ובטכניון. באוניברסיטה העברית גם הוקם מסלול "שלוחי ציבור" המהווה תוכנית מנהיגות לסטודנטים חרדים. ניסיונות להקמת מסלול דומה נעשה לאחרונה גם באוניברסיטת תל-אביב.

ג. סטודנטים בכיתות חרדיות בקמפוס כללי

ישנם מוסדות שבחרו לשלב חרדים בקמפוס כללי אך בכיתות נפרדות. באופן זה נחשפים הסטודנטים החרדים לכלל השירותים האקדמיים והמנהליים שמעניק המוסד האקדמי, גם אם רמת החשיפה החברתית שלהם לאוכלוסייה חילונית ודתית מוגבלת (וכך גם להיפך).

מודל זה מתקיים בכמה וכמה מוסדות אקדמיים. אוניברסיטת בר-אילן מלמדת חרדים בשולי הקמפוס, כך גם מתקיים מסלול לבנות במכללת אשקלון, המכללה האקדמית פרס (עתידי) ומוסדות אקדמיים נוספים לחינוך כמו מכללת אורנים, בית ברל ולווילנסקי.

3. הפרדה מגדרית באקדמיה ובשוק התעסוקה – עמדות

ונתונים

בשלל מחקרים שיוצגו להלן נמצא שההפרדה המגדרית משמעותית ונדרשת יותר בקרב נשים חרדיות (מאשר גברים) הן במרחב הלימודים האקדמיים והן במרחב העבודה. תת פרק זה יציג את הנתונים שעלו במחקרים אלו בחלוקה להתנהגות האוכלוסייה החרדית בפועל בשוק העבודה ובמערכת ההשכלה הגבוהה ולעמדותיהם ביחס להפרדה מגדרית בשני מרחבים אלו.

3.1 תעסוקה

3.1.1 התנהגות בפועל

בסקרים שונים העידו חרדים רבים שהם עובדים במקומות עבודה בהם מרבית העובדים הינם חרדים או בעל אופי חרדי. בקרב בעלי תואר אקדמי ניכרת נטייה לעבוד גם במקומות עבודה מעורבים או כאלו שאינם חרדים. אך אין להתעלם מכך שכשליש מן החרדים האקדמיים בוחרים לעבוד במקום עבודה חרדי למרות המחירים הכלכליים הטמונים בכך.

על השמרנות בבחירת סביבת העבודה ניתן ללמוד ממחקריהם של מלחי וליפשיץ (2015) שם נמצא כי מרבית החרדים עובדים במקומות עבודה בעלי אופי חרדי (66%). בחלוקה מגדרית, גברים נוטים יותר לעבוד במקום עבודה בו הם מהווים מיעוט (38%) לעומת נשים (29%).

נתונים אלו ביחס למבקשי עבודה הינם עקביים למדי לאורך השנים: המחקר הוותיק של סופר-פורמן מצא ש-72% מן העובדים עבדו במקומות בהם כלל העובדים או מרביתם הינם חרדים. ממחקרה עלה - בניגוד למרבית המחקרים - ששיעור הגברים שעובדים במקומות עבודה אלה עולה על שיעורן של הנשים (76%-ו-71% בהתאמה) (סופר-פורמן, 2008).

נתון דומה התקבל בסקר שנערך בקרב נשים בוגרות תוכנית ח"ן בסמינרים החרדים (הנדסה). תוצאות הסקר הצביעו על כך ש-67% עובדות במקומות עבודה שמרבית או כל העובדים בהם הינם חרדים. במחקר זה נמצא שסביבת עבודה חרדית אין פירושה שלא יהיה בה זיקה בין גברים לנשים. כך למשל 69% מן העובדות בוגרות תוכנית ח"ן עובדות בפועל בסמיכות לגברים (גולדפרב, 2011).

ישנו פער משמעותי בין כלל האוכלוסייה החרדית לבין זו הפונה ללימודים אקדמיים או מקצועיים שנוטה להיות פתוחה יותר לאפשרות של עבודה במקום עבודה מעורב ומחוץ למגזר החרדי. בסקר שנערך בקרב חרדים בוגרי לימודים אקדמיים ומקצועיים שיעור העובדים במקומות עבודה שמרבית העובדים בהם חרדים עומד על מעט מעל למחצית - 53%. גם במקרה זה ניכר פער מגדרי: שיעור הגברים עומד על 44%, זאת לעומת 55% הנשים (מלחי, 2010).

סקר עדכני שנערך בקרב בוגרי קרן קמ"ח השמרנית העלה פער בנטייה לעבודה במקומות מעורבים מגדרית ומגזרית בין בוגרי הכשרה מקצועית לבין בוגרי לימודים אקדמיים. 58% מבוגרי ההכשרה המקצועית עובדים במקומות בעלי אופי חרדי זאת לעומת 47% בקרב בעלי תואר אקדמי (מלחי, 2016).

בסקר אחר לבוגרי אקדמיה 28% ציינו שהם נפגשים במקום העבודה שלהם עם חרדים בלבד, בעוד השאר ציינו שהם פועלים בסביבה מעורבת מבחינה מגזרית (בראון-לוינסון וקלעג', 2017).

במחקר נוסף שנערך בערים החרדיות החדשות בשתי תקופות זמן (2007, 2014) סומנה עליה באוכלוסייה החרדית העובדת בסביבת עבודה חרדית ובהפרדה מגדרית מלאה (כהנר, 2017). בשנים 2007-2014 חלה עליה מ-64% ל-71% בקרב תושבי הערים החרדיות

החדשות העובדים במקום עבודה בו רוב העובדים חרדים. זהו אחד המאפיינים החזקים שנוצרו בעקבות יצירת ערים נבדלות לאוכלוסייה החרדית: המרחב סגור, סביבת המגורים הומוגנית וכך גם סביבת העבודה. הסקר גם מראה שאחוז גבוה יותר של נשים בערים החדשות (78%) עובדות במקומות בהם רוב העובדים חרדים, לעומת 60% מהגברים. כלומר, נשים מנסות להישאר בסביבת עבודתן בחברה הדומה לחברה בסביבת ביתן, יותר מגברים (כהנר, 2017).

בסקר גדול שנערך כחלק ממחקר הערכה על תוכנית צופיה שמטרתה היתה לסייע לנשים חרדיות להשתלב במעגלי עבודה במסלולי הכשרה ותעסוקה טכנולוגיים, העידו כ- 40% מבוגרות ההכשרות המקצועיות שהשתלבו בארגונים ומקומות עבודה בהם המעסיק או הממונה הישיר הם חרדים (32% בלבד בקרב בוגרות הכשרה בתחום התוכנה). בראיונות העומק הנשים העידו שההשתלבות במקום עבודה מעורב היא מורכבת עבורן. הן חשו שעליהן לשמור את עצמן באופן אקטיבי מפני חיכוך עם אוכלוסיות אחרות ולהימנע ממפגשים פורמליים ובלתי פורמליים שונים. נשים נוספות העידו על הפחד והחשש מעצם היותן מיעוט, להיות זרות הבאות מתוך קהילה שנויה במחלוקת. אחרות העידו שהן מרגישות תחושת שליחות, ומנגד אחרות סיפרו על הרהורי חרטה בנוגע לעבודה בסביבה מעורבת (כהנר, 2015).

במחקר הערכה נוסף שליווה את תכנית "מובילות" - תכנית שמטרתה קידום תעסוקתי איכותי של נשים חרדיות מצטיינות, אקדמאיות ובעלות ניסיון תעסוקתי המחפשות גיוון תעסוקתי, מיצוי כושר ההשתכרות והגשמה עצמית - נמצא שמעל לשני שלישי מהנשים ב"מובילות" עובדות במקום בו המעסיק לא חרדי (67%). נציין שמרביתן של הבוגרות בתוכנית "מובילות" למדו בתארים במסגרות הנפרדות לחרדים ורק מאוחר יותר בחרו לעבוד בסביבת עבודה "פתוחה" יותר. לאחר שהתחננו, הקימו משפחה, חלקן למדו תואר נוסף והתבססו בשוק העבודה במקצועות משמעותיים הדורשים להתמודד באופן תדיר עם החשיפה לרשות הרבים הישראלית במרחבי התעסוקה השונים (כהנר, 2017)

טבלה 1 – אופי סביבת העבודה

אוכלוסיית היעד (עורכי המחקר)	עבודה עם אופי חרדי/רוב העובדים חרדים	עבודה עם אופי לא חרדי/רוב העובדים לא חרדים
מרכזי הכוון (סופר-פורמן, 2008)	72% (71% נשים ו-76% גברים)	28% (29% נשים ו-24% גברים)
בוגרי קמ"ח – הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים (מלחי, 2010)	53% (44% גברים ו-55% נשים)	47% (45% נשים ו-56% גברים)
בוגרות תוכנית ח"ן (גולדפרב, 2011)	67%	33%
מרכזי הכוון (מלחי וליפשיץ, 2015)	66% (71% נשים, 62% גברים)	34% (29% נשים ו-38% גברים)
בוגרי הכשרה מקצועית – קרן קמ"ח (מלחי, 2016)	58%	42%
בוגרי השכלה אקדמית – קרן קמ"ח (מלחי, 2016)	47%	53%
בוגרי השכלה אקדמית (בראון-לוינסון וקלעג'י, 2017)	28%	72%
תושבים בערים חרדיות חדשות (כהנר, 2017)	78% (נשים) 60% (גברים)	22% (נשים) 40% (גברים)
בוגרות תוכנית צופיה – תעסוקת נשים חרדיות (כהנר, 2015)	40% (כלל המדגם) 32% (תחום התוכנה) 50% (תחומים אחרים)	60% (כלל המדגם) 68% (תחום תוכנה) 50% (תחומים אחרים)
בוגרות תוכנית מובילות – תעסוקה	33%	67%

		איכותית לנשים חרדיות מצטיינות (כהנר, 2016)
--	--	---

סקרים אלו מעידים עד כמה ערכי **ההפרדה מושרשים עמוק** בחברה החרדית גם כאשר הפרט יוצא לשוק העבודה וגם בגיל מבוגר יחסית. עם זאת, הם גם מצביעים על התנהגות שונה במידה לא מבוטלת ונכונות לעבודה בשוק העבודה הכללי בקרב בעלי תואר אקדמי.

נקודת מבט על סביבת העבודה הנבחרת בשוק התעסוקה החרדי מציגה צורך משמעותי בהפרדה מגדרית ועבודה בסביבה חרדית בעיקר אצל נשים. עם זאת ככל שנשים חרדיות מתקדמות לעבודות איכותיות בשוק העבודה הן מוכנות להתמודד עם סביבת עבודה מעורבת וכל הכרוך בה (עבודה לצד גברים, אירועים מעורבים בחברה, מעסיק לא חרדי). כניסה של נשים חרדיות לשוק עבודה איכותי ללא הפרדה מגדרית היא פתח לכניסה שלהן מאוחר יותר לתארים מתקדמים ללא הפרדה ולעידוד הילדים ללמוד במסגרות אקדמיות משמעותיות במרחב הכללי. גם כאן בא לידי ביטוי ההליכה של נשים חרדיות בין אסטרטגיית השימור לשינוי הרצון בקידום ומימוש עצמי אל מול הצורך בשמירת הערכים והקהילה.

3.1.2. תעסוקה – עמדות

היבט חשוב לסוגיה הנידונה ניתן למצוא בסקרי עמדות של חרדים ביחס לשאלת ההפרדה המגדרית והמגדרית. ניתן לחלק את הנשאלים בסקרים בין אלו השוללים עבודה מעורבת בכל מחיר, אלו שמוכנים לכך בתנאים מסוימים או בליט ברירה (בדיעבד), ואלו שאינם מציינים זאת כסוגיה בעלת משקל. גם בתחום זה ניתן לראות שאקדמאים חרדים פתוחים יותר לעבודה בשוק מעורב אך גם בקרבם קרוב למחצית רואים בנושא ההפרדה סוגיה בעלת חשיבות רבה או רבה מאוד.

בקרב חרדים שפונים למרכזי הכוון והערכה: רק 33% מוכנים במידה רבה מאוד/במידה רבה לעבוד במקום עבודה מעורב תוך פער בין גברים לנשים (40%-ו-24% בהתאמה). 41% מוכנים במידה רבה לעבוד במקום לא חרדי, כאשר גם במקרה זה ניכר הבדל בין גברים (50%) לנשים (31%). כ-20% מוכנים לעבוד במקום לא חרדי במידה מועטה (שיעורים דומים לגברים ונשים) וכ-30% שוללים זאת (38% נשים ו-20% גברים). (מלחי וליפשיץ, 2015).

שיעור החרדים שלא יסכימו לעבוד במקום שאין בו מידה מסוימת של הפרדה בין גברים לנשים בערים החרדיות החדשות עומד על 65% (60%-ו-70% בקרב גברים ונשים בהתאמה) (מלחי, 2010).

סקר אחר נערך בקרב חרדים בעלי תואר אקדמי. על פי הסקר, 39% ציינו כי להפרדה במקום העבודה ישנה חשיבות רבה עבורם בעוד ש-21% נתנו לכך חשיבות בינונית, ו-40% חשיבות מועטה. 28% ציינו שהם נפגשים רק עם חרדים במקום העבודה שלהם בעוד השאר ציינו שהם פועלים בסביבה מעורבת מבחינה מגדרית (בראון-לוינסון וקלעג', 2017).

כאשר נשאלו הנסקרים בדבר החשיבות של מקום עבודה חרדי, רק מעט מעל מחצית השיב בחיוב (53%), שיעור נמוך יותר מלחשיבות שניתנה לאווירה במקום העבודה, לשעות העבודה, תנאי העבודה, מימוש עצמי בעבודה, אפשרויות הקידום והשכר. כך שניתן לשער שסוגיית ההפרדה מהווה מרכיב חשוב אך כלל לא בלעדי בהכרעה באשר למקום העבודה (מלחי, 2015).

במחקר נוסף נמצא שכ 60% מבוגרי לימודי המקצוע ו-47% מהאקדמאים החרדים סברו כי ישנה חשיבות רבה או 'רבה מאוד' לעבודה בה מתקיימת הפרדה בין המינים (מלחי, 2016).

סדרת שאלות במחקרים אלו עסקה גם בתפיסת הנשים את מרחב העבודה המשותף. כך למשל היבט חשוב לסוגיה זו ניתן למצוא בשאלות ספציפיות שנשאלו בוגרות תוכנית ח"ן ביחס לעבודה בפועל עם גברים. 73% מן הנשים ענו שהן יעבדו לצד גברים כאשר הקשר

הוא מקצועי. לעומתן, רק 9% שללו עבודה לצד גברים ו-18% הסכימו לעבוד בסמיכות לגברים אך ללא קשר ישיר איתם (גולדפרב, 2011).

בסקר תוכנית צופיה העידו הנשים שהעדפתן לעבוד בסביבת עבודה חרדית נובעת ממגוון סיבות: דתיות (האפשרות לנהל אורח חיים דתי גם במקום העבודה – שמירה על כשרות, הפרדה בין גברים לנשים, התחשבות בחגים ומועדים ועוד) וכן סיבות חברתיות ותרבותיות הכוללות הכרה באורח החיים התרבותי חברתי שהוא גם חלק ממקום העבודה, תחושת "הכרות טבעית" עם האנשים במקום העבודה, "כולם מדברים את אותה השפה" והשפעת המשפחה (כהנר, 2015).

במחקר ההערכה לתכנית "מובילות" - לנשים חרדיות מצטיינות, אקדמאיות ובעלות ניסיון תעסוקתי העידו רובן (59%) כי ישנה חשיבות מועטה לעבודה בסביבה לא חרדית עבורן. עם זאת, עבור כ-40% מן הנשים ישנה חשיבות להפרדה מגדרית.

שאלת העבודה המעורבת/סביבה שאינה חרדית מוכרת גם על ידי מעסיקים במשק. המענה הרווח ביותר של מעסיקים שאינם מעסיקים חרדים בהסבר לאי העסקת חרדים הינו העבודה המעורבת בעסק (50%) שנתפסת כחסם על ידי המעסיקים (מלחי, 2015).

טבלה 2 – עמדות ביחס לעבודה

אוכלוסיית היעד (עורכי המחקר)	אי הסכמה/חשיבות לעבודה ללא הפרדה	הסכמה לעבודה ללא הפרדה/העדר חשיבות
חרדים בערים חדשות (מלחי, 2010)	65% (70% נשים, 60% גברים) מידה מסויימת של הפרדה	35% (30% נשים ו-40% גברים) ללא הפרדה כלל
בוגרות ח"ן (גולדפרב, 2011)	27% אי הסכמה כלל לעבודה לצד גברים או בהעדר קשר מקצועי	73% הסכמה לעבודה לצד גברים בקשר מקצועי בלבד
חרדים עובדים (מלחי, 2015)	53% חשיבות מקום עבודה חרדי	47% ללא חשיבות למקום עבודה חרדי
חרדים במרכזי הכוון (מלחי וליפשיץ, 2015)	29% (38% נשים, 20% גברים) שוללים עבודה במקום לא חרדי, ו-22% מוכנים במידה מועטה (גברים ונשים)	41% (50% גברים ו-31% נשים) עבודה במקום לא-חרדי
מעסיקים (מלחי, 2015)	50% מציינים כבעיה	50% לא מציינים כבעיה
בוגרי הכשרה מקצועית – קמ"ח (2016)	60% חשיבות רבה/רבה מאוד	40% חשיבות מעטה או ללא חשיבות
בוגרי השכלה אקדמית – קמ"ח (2016)	47% חשיבות רבה/רבה מאוד	53% חשיבות מעטה או ללא חשיבות
בוגרי השכלה אקדמית (לוינסון-בראון וקלעג'י, 2017)	39% חשיבות רבה	21% חשיבות בינונית ו-40% חשיבות מעטה
בוגרות תוכנית מובילות – תעסוקה איכותית לנשים חרדיות מצטיינות (כהנר, 2016)	41%	59%

3.2 לימודים אקדמיים

3.2.1 לימודים אקדמיים – התנהגות בפועל

בסדרת מחקרים שנערכה על אשר נעשה במערכת ההשכלה הגבוהה לחרדים נמצא שכ-80% מן הסטודנטים החרדים לומדים כיום בקמפוסים נפרדים. כמו כן נמצא שההפרדה המגדרית משמעותית ונדרשת יותר בקרב נשים חרדיות (מאשר גברים) גם במרחב הלימודים האקדמיים.

על פי מחקר ההערכה שנערך על ידינו (מלאך, כהנר ורגב, 2016) הנתונים העדכניים לצורך תחשיב זה הם נתוני הסטודנטים החרדים לשנת תשע"ד. ס"ה הסטודנטים החרדים בשנה זו עמד על 9,483. הם נחלקים לארבע קבוצות: סטודנטים במודל שמרני (55%), סטודנטים במכללות לחינוך, רובם ככולם במודל השמרני (16%), סטודנטים באוניברסיטה הפתוחה (13%), וסטודנטים במודל המשתלב (מעורב) (16%). הערכה זהירה הכוללת סטודנטים לחינוך הנמצאים במוסדות משלבים תעמיד את שיעור התלמידים במודל המשתלב על כ-18% מכלל הסטודנטים החרדים (20% לא כולל האו"פ) ועל כ-1,700 באותה שנה.

כך למשל נמצא אצל מלחי ובראל (2012) אשר ערכו מחקר בקרב סטודנטים הנתמכים על ידי קרן קמ"ח, ש 92% מהחרדים שנתמכו על-ידי קרן קמ"ח למדו במסגרות אקדמיות או מקצועיות בהן מתקיימת הפרדה בין נשים לגברים, וכמעט כל הנשים שנתמכות על-ידי קרן קמ"ח (97%) למדו במוסדות נפרדים באותה התקופה.

מסקר נוסף שערך מלחי (2016) ניתן להתרשם שנשים (כ-93%) נוטות יותר מגברים (כ-75%) ללמוד במוסדות אקדמיים או מקצועיים המותאמים למאפייני וצרכי האוכלוסייה החרדית, בעיקר במוסדות אקדמיים.

באותו המחקר צוין ששיעור החרדים במוסדות מעורבים בהכשרה מקצועית היה גבוה יותר ועמד על 30% (מלחי, 2016). נתון זה עשוי לחזק את האבחנה בין לימודים ממושכים ומלאים לתואר אקדמי לבין לימודים בהיקף מוגבל יותר. לאבחנה זו עשויה להיות השלכה ביחס ללימודי תואר שני כפי שנראה להלן.

לצורך הערכת המתרחש בפועל יש לבחון גם את מידת ההצלחה של המסגרות הכוללות מכינה ולאחריה לימודים אקדמיים רגילים במוסד כללי. נבחן זאת בהמשך.

טבלה 3 – אופי סביבת הלימודים

אוכלוסיית היעד (עורכי המחקר)	סביבת לימודים בהפרדה מגדרית	סביבת לימודים מעורבת
מחקר למל"ג-ות"ת (מלאך, כהנר, רגב, 2016) לא כולל האוניברסיטה הפתוחה	80%	20%
אקדמיים – קרן קמ"ח (מלחי ובראל, 2012)	92% גברים 97% נשים	8% גברים 3% נשים
בוגרי הכשרה מקצועית ואקדמית – קרן קמ"ח (מלחי, 2016)	75% גברים 93% נשים	25% גברים 7% נשים
סקר מל"ג (מלחי, 2017)	75%	25%
	71% גברים 76% נשים	29% גברים 24% נשים

3.2.2 לימודים אקדמיים - עמדות

סקר העמדות החשוב ביותר ביחס ללימודי חרדים במסגרות מעורבות נערך על ידי מלחי ובראל (2012). חשיבותו טמונה בכך שהוא הציב במפורש בפני אקדמיים חרדים את האפשרות של העדר אפשרות ללימודים אקדמיים במוסדות נפרדים. שאלה זו לא נבחנה כחלק משינוי עקרוני במדיניות מל"ג ולפיכך היא מנטרלת השפעה אפשרית לצעד שכזה

(שתידון בהמשך). כנגד זאת היא הציבה בפני הסטודנטים את האפשרות שלא מתקיימים לימודים נפרדים בתחום שבו הם רוצים ללמוד ומכאן מגיעה הדילמה של מוסד מעורב כן או לא. השאלה המדוייקת היתה האם היית מעוניין ללמוד במסגרות אקדמאיות כלליות בהן מתקיימים לימודים מעורבים? (ובתנאי שמקצוע הלימוד המבוקש איננו נלמד במוסד אקדמי המותאם לאורח החיים החרדי).

התוצאות התחלקו באופן הבא: 21% ענו במידה רבה או במידה רבה מאוד, 18% השיבו במידה בינונית ו-61% במידה מועטה או כלל לא. בקרב נשים, שיעור העונות במידה מועטה או כלל לא היה גבוה יותר ועמד על 68%.

ניתן להעריך במידה גבוהה של הערכה שאותם 21% אכן היו פונים ללימודים גבוהים גם בקמפוסים מעורבים. יש להניח שבמצב שבו אין מתח בין הממסד האקדמי לבין העולם החרדי מרבית אלו שהביעו עניין ברמה בינונית באקדמיה מעורבת היו פונים גם הם ללימודים אלו. ס"ה אנו עומדים על 39%. יש לציין שסקר זה נערך בקרב סטודנטים נתמכי קרן קמ"ח שלמדו כמעט כולם במוסדות נפרדים. בקרב סטודנטים הנתמכים על ידי קרן ידידות טורונטו (שיעור קטן יחסית, כ-15% מן הסטודנטים החרדים) שיעור הלומדים במוסדות מעורבים גבוה יותר ושיעור התמיכה באפשרות זו עשוי להיות גבוה יותר. כך שבשקלול כלל הסטודנטים ניתן להעריך את שיעורם בכ-42% מן הסטודנטים החרדים כיום. זאת לגבי גברים.

ביחס לנשים, שיעור אלו שהשיבו בחיוב במידה בינונית/רבה/מאוד עומד על 32%. אם נשקלל גם את הסטודנטיות הנתמכות בידידות טורונטו נגיע עד 35%.

בהתחשב בעובדה שכשני שלישי מן הסטודנטים החרדים הינם נשים. ניתן לשער ששיעור הסטודנטים החרדים שהיו פונים ללימודים אקדמיים במצב של העדר קמפוסים נפרדים עומד על מעט מעל לשליש מאלו הפונים כיום (37%).

הערכה זו מתייחסת אל הסטודנטים הלומדים כיום באקדמיה. כיוון שתהליך ההתרחבות של האקדמיה במגזר החרדי מתרחש מן הקבוצות המודרניות אל השמרניות, פוטנציאל הגידול של האקדמיה באוכלוסיה החרדית פחות משיעור זה במידה רבה.

ניתוח זה מתייחס למצב בינארי של לימודים מעורבים או קמפוסים נפרדים ולא כולל ניתוח של מצב הביניים – כיתות נפרדות בקמפוס כללי. בסיטואציה זו חלק מאלו ששוללים לימודים אקדמיים היו פונים ללימודים אלו. ננתח מצב זה בפרק 4.

סקר נוסף שערך מלחי בקרב בוגרי קמ"ח העלה ש-65% מן האקדמאים שנתמכו על ידי הקרן ציינו שההפרדה בין המינים היוותה סיבה עיקרית בבחירה במוסד הלימודים בו הם למדו (מלחי, 2016).

במחקר של הורביץ בקרב קבוצות מיקוד אודות לימודים אקדמיים מעורבים הוא גילה שלוש גישות: קבוצת השמרנים שלא היתה נרשמת לתואר אקדמי ללא לימודים נפרדים, קבוצה שמעדיפה לימודים נפרדים אך בהיעדר אופציה או בלימודים לתואר שני היא עשויה ללמוד במוסד מעורב וקבוצה שלישית, בייחוד חרדים מודרנים, שהפגינו אדישות כלפי הסוגיה המגדרית (הורביץ, 2013).

סקר עדכני של מלחי בחן את סוגיית הלימודים המעורבים/נפרדים בקרב האוכלוסיה החרדית **שלא** למדה באקדמיה. חשיבותו של סקר זה שנערך בהזמנת מל"ג-ות"ת טמונה בבחינת עמדות של אוכלוסית סטודנטים פוטנציאלית ולא של החרדים שלומדים בפועל באקדמיה. לא פלא אפוא שהשיעור של הנכונים ללימודים מעורבים נמוך מבקרב הסטודנטים והוא עומד על 14.5% בלבד. ניתן לראות את ההבדל בין גברים לנשים המתבטא בכך ששיעור הגברים הנכונים ללימודים מעורבים עומד על 18%, זאת לעומת 11% בלבד מן הנשים. בהתייחס ללימודים בכיתות נפרדות בקמפוס כללי עולה שיעור הנכונות ל-20% מן הנשאלים ובחלוקה מגדרית ל-21.5% גברים ו-18.5% נשים.

טבלה 4 – עמדות ביחס ללימודים אקדמיים ללא הפרדה מגדרית (סטודנטים)

מחייבי לימודים בקמפוס מעורב	שוללי לימודים בקמפוס מעורב	
21% במידה רבה/רבה מאוד 18% במידה בינונית	61% 68% נשים	סטודנטים הנתמכים על ידי קרן קמ"ח (מלחי ובראל, 2012)
35% לא סיבה עיקרית	65% (סיבה עיקרית)	בוגרי השכלה אקדמית – קרן קמ"ח (מלחי, 2016)

**טבלה 5 – עמדות ביחס ללימודים אקדמיים ללא הפרדה מגדרית (לא
סטודנטים)**

מחייבי לימודים בקמפוס מעורב	שוללי לימודים בקמפוס מעורב	
14.5% במידה רבה/רבה מאוד 18% גברים 11% נשים	או 85.5% כלל במידה מועטה 82% גברים 89% נשים	חרדים שאינם לומדים באקדמיה, קמפוס כללי (מלחי, 2017)
20% 21.5% גברים 18.5% נשים	80% 78.5% גברים 81.5% נשים	חרדים שאינם לומדים באקדמיה, קמפוס כללי, כיתות נפרדות (מלחי, 2017)

4. מידת הפרדה – בין לימודי יחידים בקמפוס כללי לקמפוסים נפרדים

4.1 לימודי חרדים בקמפוס כללי

כפי שציינו לעיל, ישנם שלוש דרכים בהם יכולים סטודנטים חרדים ללמוד בקמפוס כללי:

(א) לימודים כיחידים ללא התאמות

(ב) לימודים כיחידים לאחר מכינה נפרדת

(ג) לימודים במסגרת כיתות נפרדות.

הפרופיל של סטודנטים בכל אחת מן הדרכים שונה במידה רבה.

4.1.1 לימודים בקמפוס כללי כיחידים

חלק ניכר מן הסטודנטים הלומדים בקמפוס כללי ליחידים באים ללימודי תואר שני כאשר הם בשלים יותר ללימודים מעורבים. אחרים שייכים לקבוצות מודרניות מתוך החברה החרדית שמעדיפות מסיבות של יוקרה ואיכות אקדמית ללמוד במוסדות האם.

4.1.2 מכינה חרדית והשתלבות כיחידים

הפרופיל של הסטודנטים הבאים למכינה חרדית ואחר כך ללימודים כיחידים שונה מעט. ניקח לצורך כך את המכינה באוניברסיטה העברית כמקרה מבחן. ראיונות שערכנו עם ראשי המכינה העלו שחלק מן התלמידים מציינים שהם נטו לשלול את הלימודים במסגרת מעורבת בתחילת המכינה אולם במהלכה הם עברו שינוי תפיסתי. עם זאת, על פי עדויות אותם גורמים, פרופיל הפונים למסגרות אלו "פתוח" יותר מאלו הפונים למסגרות בקמפוסים החרדיים ופוטנציאל ההתרחבות שלהן מוגבל. ניתן למצוא לכך שתי ראיות:

(א) **מספרי התלמידים.**

המכינות החרדיות באוניברסיטה העברית ובטכניון הצליחו להתפתח אולם מספר התלמידים בהן עומד על כמה עשרות בשנה בכל מוסד. כלל התלמידים החרדים במוסדות הללו (בוגרי המכינות) עמד בשנת תשע"ו על 53 באוניברסיטה העברית ו-52 בטכניון. אוניברסיטת תל-אביב ניסתה לפעול במסלול שונה של העדפה מתקנת ללא מכינה אולם רק 6 תלמידים עמדו בתנאי הסף במשך כשנתיים. כתוצאה מכך, החליטה אוניברסיטת תל-אביב לפנות למסלול דומה לקודמותיה של מכינה והשתלבות מלאה במוסד.

(ב) **לימודי נשים.**

למרות המאמץ, המכינה החרדית באוניברסיטה העברית הצליחה לפתוח מסלול לנשים חרדיות פעם אחת בלבד. במכינה בטכניון התקיים מסלול לבנות שנפתח פעמיים. 4 מבוגרות מסלול זה החלו ללמוד בטכניון בשנה"ל תשע"ו ו-6 מבוגרות המסלול החלו ללמוד בשנת תשע"ז. להערכת הגורם החרדי המלווה את המסלול בטכניון, בלא יצירת מימד של הפרדה מגדרית, פוטנציאל הסטודנטיות החרדיות אינו עולה על 15 בשנה. להערכתו, רובן המוחלט יהיו נשואות ובעלת אופי מודרני יחסית.

גברים חרדים שיצאו מן הישיבה והכולל פתוחים יותר ללמוד במרחב אקדמי עם הפרדה חלקית או ללא הפרדה כלל כיוון שהם כבר לא מוגדרים כ"ישיבתיים". בקרב נשים הדיכוטומיה בין הסמינר לבין לימודים אקדמיים בקמפוס נפרד אינה כה דרמטית מבחינת המנגנון החברתי של החברה החרדית ולפיכך רובן המוחלט יעדיף לשמור על מסגרת זו בייחוד בעודן רווקות. כך לדוגמה קמפוס שטראוס שהציע הפרדה, לימודי קודש ותקנון מוקפד

היה אחראי לחלק משמעותי לחדירת האקדמיה לליבת האוכלוסיה החרדית הנשית, כך גם ביחס לפלטפורמות החרדיות מבח"ר והמכללה החרדית.

יש להוסיף שהאקדמיה לנשים חרדיות שואפת כיום להגיע לקהל היעד של בנות בגילאי 18 ולהציע את עצמן כתחליף לסמינר. הן מציעות לימודים ותואר אקדמי בצד אגירה חרדית ולימודי קודש. על פי התפיסה החרדית לשלוח ילדה בת 18 לפני חתונה לסביבה אקדמית מעורבת יהווה איום אמיתי על אישיותה ואמונותיה.

סגירת המסגרות החרדיות או אי מתן האפשרות ללמידה בהפרדה מגדרית תפגע בתהליך של הורדת גיל הלימודים האקדמיים לבנות וניצול הזמן בו הן פנויות באופן מלא ללימודים אקדמיים תובעניים (טרם נישואים, ללא ילדים וצורך לפרנס את הבית).

4.1.3. כיתות נפרדות בקמפוס כללי

לעומת שתי הקבוצות שציינו לעיל, הפרופיל של סטודנטים הפונים ללימודים בכיתות נפרדות בקמפוס כללי שונה לחלוטין.

(א) בניגוד למסלולים הקודמים לא ניתן להבחין בהבדל בהתנהגות בין נשים חרדיות לגברים חרדים.

(ב) הנרשמים לתוכניות אלו אינם פונים דווקא למסגרות אוניברסיטאיות אלא גם למכללות מה שמלמד על כך שהסיבה לפנייתן איננה דווקא יוקרה אקדמית הנובעת מתואר אוניברסיטאי.

(ג) חלק ניכר מן המקצועות שנלמדים על ידי הסטודנטים קשורים לתחום החינוך. הפונים ללימוד אלו באים בדרך כלל מקבוצות הליבה של האוכלוסייה החרדית כיוון שהלומדים אותם חוזרים להוראה, לרוב בתוך מסגרות החינוך של הציבור החרדי. גם סטודנטים שמרנים יחסית הרשו לעצמם ללמוד בקמפוסים מעורבים בתנאי שהמסגרת הכיתתית והליווי החרדי נשמרים.

גם כאשר מנתחים את מספר הסטודנטים בכיתות בקמפוס כללי נראה שהם שונים לחלוטין מאשר במסלול המכינה והכיתה הרגילה. נפנה למספרים:

באוניברסיטת בר-אילן – למעלה מ-100 סטודנטים ותלמידי מכינה בשנת תשע"ז ו-50 נוספים בסמסטר ב'. אין הבדל בין נשים לגברים.

מכללת אורנים – 60 סטודנטים גברים בתשע"ה-תשע"ו. בתשע"ז: 30 סטודנטים ו-50 סטודנטיות.

אשקלון בנות – המקרה של מכללת אשקלון הינו מקרה מבחן בעל חשיבות. הסטודנטים לומדים בקמפוס נפרד בגן יבנה ואילו הסטודנטיות לומדות בתוך הקמפוס באשקלון. לא נמצא הבדל ברישום בין אלו לבין אלו.

לוינסקי – במכללת לוינסקי מתקיים כמה שנים מסלול להשלמת תואר ראשון בחינוך לסטודנטיות חרדיות. בתשע"ד למדו בו 90 סטודנטיות, בתשע"ה, 270 סטודנטיות, בתשע"ו, 130 סטודנטיות ובתשע"ז לומדים בו 180 סטודנטיות.

בית ברל – 63 גברים בשנת תשע"ד. טרם התקבלו נתונים מעודכנים.

לצורך כתיבת חוות דעת זו התייעצנו עם למעלה מ-10 מומחים, חלקם אקדמאים העוסקים בחקר החברה החרדית וחלקם גורמים העוסקים בשילוב חרדים באקדמיה, חרדים ולא חרדים. לדעת כלל המשיבים הפוטנציאל של חרדים שילמדו בקמפוסים כלליים ללא כיתות נפרדות הינו מיעוט מכלל הסטודנטים החרדים.

עם זאת, חלק ניכר מן הכותבים ציין שעבור חלק ניכר מן החרדים, האמונים על עיקרון ה"מחיצה" בחייהם, ההיבט החשוב יותר הינו רשות הרבים המצומצמת, כלומר הכתה. זאת לעומת רשות הרבים המורחבת כלומר הקמפוס. מצב זה יכול להיחשב עבור מרבית הסטודנטים החרדים כפשרה סבירה בין מצב המח"ר המעורר התנגדות לפתרון הלימודים המעורבים. המצדדים בתפיסה זו טוענים שהצורך ברכישת השכלה גדול ושהלמידה הנפרדת מאפשרת להשתלב בה, ושהמפגש במסדרונות אינו מאיים מספיק הרי גם מרחבים ציבוריים אינם מתנהלים בהפרדה (משרד הפנים, תחנות מרכזיות ואפילו רחובה של עיר).

כמה מן הנשאלים הדגישו שבמצב של כיתות נפרדות בקמפוס ללא קמפוסים נפרדים סביר שנפסיד עשרות אחוזים מקרב הסטודנטים החרדים הפוטנציאליים - אלה שמרגישים לא נוח לצאת מהמרחב החרדי המוגן. אלה שמרגישים לא נוח לבוא לסביבה חילונית. אולי גם רווקות ידחו את לימודיהן לתקופת הנישואין.

4.1.4. מסקנות

הנתונים המצטברים מניתוח המסלולים השונים ללימודי אקדמיה לחרדים בקמפוסים כלליים מעלים שהפוטנציאל של הסטודנטים החרדים בכל אחד מן המסלולים שונה לחלוטין.

רוב מוחלט של הסטודנטים החרדים שולל מסגרות מעורבות לחלוטין. מסקנה זו מתבססת על ניתוח אורח החיים והעמדות של עובדים חרדים וסטודנטים חרדים ומניתוח הבחירה בפועל של סטודנטים חרדים. להערכתנו במצב של העדר לימודים אקדמאים נפרדים היו פונים למסלול זה (חלקם בלית ברירה) מעט מעל לשליש מן הסטודנטים החרדים כיום (37%).

לעומת זאת, כיתות נפרדות בתוך קמפוס כללי איננו נתפס להערכתנו כלימודים מעורבים עבור מרבית הסטודנטים החרדים. אמנם ראינו גם בסקרים שחלק מן החרדים מעדיף הפרדה מוחלטת במקום העבודה וכמו כן נתקלנו ביחס לחלק מהם לעמדות ששוללות לחלוטין לימודים במקום מעורב. עם זאת, כאשר בחנו את ההתנהגות בפועל ראינו תופעה רווחת של פנייה למסלולים אלו כאשר הם מקבלים תמיכה וליווי מתאימים.

המסקנה העולה מכך היא בהינתן שיווק והתאמה הולמת, מרבית האוכלוסייה החרדית היתה עשויה לפנות ללימודים אקדמיים בקמפוס כללי בכיתות נפרדות. למצב זה היו יתרונות מובהקים מבחינת רמת ההוראה, הממשק עם העולם האקדמי ומבחינת ניצול משאבי ההשכלה הגבוהה. שיעור הסטודנטים החרדים עשוי היה לעמוד על עד 60% מן הסטודנטים היום. עם זאת, יש לציין שבמצב זה לפחות 40% מהסטודנטים החרדים היה נמנע מלפנות להשכלה גבוהה בשל המחיר הרוחני הכרוך בכך (לתפיסתו). מיעוט זה הינו בעל חשיבות בייחוד לאור השאיפה להגדיל את מעגלי הלומדים באקדמיה ולאור העובדה שמרבית הסטודנטים החדשים באים מקבוצות שמרניות יותר מבעבר. שמרנותם של קבוצות אלו ניכרת גם בסקר האחרון של מלחי (2017) שהתמקד בבחינת עמדותיהם כלפי האקדמיה.

כפי שנראה בסעיף הבא, ישנם שיקולים נוספים להימנע מליצור שינוי דרמטי במסגרות האקדמיה לחרדים שיכלול סגירה של הקמפוסים הנפרדים.

5. רמת הלימודים לתואר שבו מתקיימת ההפרדה (תואר ראשון מול תואר שני)

5.1. הדיון העקרוני ומדיניות המל"ג-ות"ת

שאלת מתן אפשרות ללימודי תואר שני בהפרדה או מחוץ לקמפוס המרכזי שונה במידה רבה מן השאלה ביחס לתואר ראשון בשל סיבות רבות.

(א) במהלך שנות הלימודים לתואר הראשון אמורים הסטודנטים החרדים להשלים את הפער הלימודי בינם לבין סטודנטים אחרים.

(ב) בשנים אלה נחשף הסטודנט החרדי לעולמות תוכן הקשורים לעולם המקצועי שאותו הוא לומד ולמרצים מרקע שונה, ולפיכך בתום הלימודים הוא בשל יותר לממשק עם העולם הכללי. כמו כן, עם תום הלימודים מרבית הסטודנטים החרדים יוצאים לעבוד בשוק העבודה הכללי.

(ג) לימודי התואר ראשון מהווים תנאי הכרחי לכניסה לשוק העבודה האיכותי, לעומת תואר שני שאינו מהווה תנאי לכך.

(ד) התואר השני הינו בעל אופי מחקרי ובכך הוא שונה מתואר ראשון שבתחומים מסוימים מהווה תחליף איכותי להכשרה מקצועית.

(ה) הלימודים לתואר שני הינם מצומצמים יחסית בהיקפם ולפיכך מתקיים שוני מהותי ברמת החשיפה וההתחברות לסטודנטים לא חרדים ביחס לתואר ראשון.

(ו) מדיניות המל"ג-ות"ת בשנים האחרונות שללה לימודי חרדים לתואר שני במסגרות נפרדות למעט אלו הקיימות, זאת בניגוד ללימודי חרדים לתואר ראשון.

כתוצאה מכך, האפשרות של לימודים לתואר שני בכיתות רגילות ובקמפוס רגיל הינה מעשית עבור מרבית הסטודנטים המעוניינים ללמוד לתואר שני. עם זאת, במחקר ההערכה לתכנית החומש ציינו שני תחומים בהם אנו מציעים מתכונת של לימודי חרדים בכיתות נפרדות בקמפוס מרכזי: חינוך ומקצועות טיפוליים. ראו שם את פירוט ההצעה (מלאך, כהנר ורגב, 2016).

חלק מן המומחים שהתייעצנו איתם בסוגיה זו ציינו את השוני בין מטרות הלימודים לתואר ראשון לבין תואר שני כשיקול עקרוני לאבחנה בין רמת ההפרדה הנדרשת. כאמור, בחוות דעת זו איננו מתמקדים בשאלות העקרוניות אלא בשאלת ההיתכנות. רוב המומחים גם ציינו ששיעור החרדים שילכו לתואר שני בקמפוס מעורב ובכיתות מעורבות גבוה יותר מאשר בתואר ראשון. הסיבות אותם ציינו לכך הן: גיל הלומדים, המצב המשפחתי שלהם (נשואים לרוב), היקף הלימודים המצומצם יותר בתארים מתקדמים ונוכחותם של הסטודנטים בשוק העבודה המעורב.

5.2. המצב בפועל

סעיף זה נועד לבחון באיזו מידה האבחנה בין תואר ראשון לתואר שני מתבטאת גם בנתוני הסטודנטים בפועל. על פי נתוני תשע"ד, למעלה משליש מן הסטודנטים החרדים הלומדים בקמפוסים כלליים לומדים לתואר שני ומספרם עולה לכדי 600 סטודנטים. מספר זה גבוה במקצת מן הסטודנטים הלומדים לתואר שני במסגרות נפרדות שעמד באותה שנה על 577. בחלוקה מגדרית ניתן לראות ששיעור הנשים הלומדות בקמפוסים כלליים עמד על 46% מכלל הלומדות לתואר שני כאשר בקרב הגברים עמד שיעורם על 70% מכלל הסטודנטים החרדים לתואר זה.

5.3. חוות הדעת

בין לימודים לתואר ראשון ללימודים לתואר שני ישנו שוני מהותי. השוני נובע מאופי הלימודים, מן היחס של סטודנטים חרדים לתואר זה ומן המדיניות המתקיימת של מל"ג-ות"ת בתחום. השוני גם ניכר בהתנהגות בפועל של סטודנטים חרדים ביחס לתואר שני. למרות שישנה היתכנות ללמוד תואר שני בלא מעט מוסדות נפרדים, בוחרים מרבית הסטודנטים החרדים לעשות אותם בתחומים מועדפים ובקמפוסים כלליים. מגמה זו שונה לחלוטין מתואר ראשון שבו בוחרים רוב מוחלט של הסטודנטים ללמוד במוסדות חרדיים נפרדים ומציינים את נושא ההפרדה המגדרית כסיבה מרכזית לבחירה במוסד הלימודים בו הם לומדים.

יש לציין שיש יותר ויותר נשים חרדיות היום שמוכנות ורוצות ללמוד תארים מתקדמים באוניברסיטאות המחקר ומוכנות להתמודד עם הסוגיות המגדריות שיעמדו לפניהן שכן רובן נשואות בשלב זה ועובדות בשוק עבודה משולב.

במחקר ההערכה המלווה לתוכנית החומש המלצנו על שמירת המדיניות המאפשרת לימודי תואר שני בקמפוס מרכזי בלבד. עם זאת, ציינו שבתחומים ייחודיים (חינוך ומקצועות טיפוליים) יש לשקול לאפשר לימודים אלו בכיתות נפרדות בקמפוס כללי. הסיבה המרכזית לחריגה זו נובעת מכך שסטודנטים בתחומים אלו נוטים להיות שמרנים יותר באופיים ורובם המוחלט חוזר לעבוד עם תום הלימוד בתוך המגזר. מרביתם עשויים שלא ללמוד לתואר שני בהעדר כתות נפרדות וזאת בניגוד לתואר שני בתחומים אחרים. ראו את הסקירה המלאה שם.

6. אופן השינוי: שינוי חד-צדדי, שינוי באמצעות תמריצים, שמירה על הסטטוס-קוו

6.1. מדיניות ציבורית לחרדים – בין רפורמה לשינוי

הדרגתי

ככלל, ניתן לקבוע שמעצבי המדיניות לשילוב חרדים העדיפו באופן עקבי מהלכים הסדריים באופיים והדרגתיים זאת לעומת מהלכים חד-צדדיים שיצרו שינויים דרמטיים. מגמה זו בולטת במרבית התחומים בהם היו מעורבים מקבלי החלטות ממשלתיים כמו משרדי הביטחון, האוצר והכלכלה. דרך זו היוותה נתיב מרכזי בדרך לשילוב חרדים בצבא ובשירות האזרחי, בהכשרה מקצועית, בהכונן ובכניסה לתעסוקה. מדיניות זו אף קיבלה ביטוי מובהק במדיניות המל"ג-ות"ת ביחס לשילוב חרדים באקדמיה. מדיניות זו עברה כמה שינויים במרוצת השנים, אולם אלו היו מדודים וזהירים (מלאך, 2014).

עם זאת, ניתן לציין כמה ניסיונות שנעשו במרוצת השנים לקידום מהלך חד-צדדי בנוגע לשילוב האוכלוסייה החרדית. בדרך כלל הגורמים שהניעו יוזמות אלו היו פוליטיים. במספר מקרים אחרים, הובאו נושאים הקשורים בסוגיות אלו בפני בג"ץ וזה נאלץ להכריע.

נסקור להלן כמה מפרשיות אלו.

פרשת עמנואל

בשנת 2010 פסק בית המשפט העליון שבבית הספר "בית יעקב" בעמנואל מתקיימת אפליה על רקע של מוצא עדתי וחייב את בית הספר לקבל לשעריו תלמידות ממוצא מזרחי. הפסיקה עוררה התנגדות נוקבת בקרב רוב מוחלט מן הציבור החרדי שהתבטאה בביקורת תקשורת חריגה בהיקפה, ובהפגנות ענק נגד בג"ץ של הציבור החרדי. לשיאה היא הגיעה בכניסה לבית הסוהר של חלק מהורי התלמידות. סופה של הפרשה במעבר של בית הספר בעמנואל למתכונת של "מוסד פטור", אך גם בחידוד המתח העקרוני בין המגזר החרדי לבין המדינה ובית המשפט (מלאך, 2013).

חוק שירות ביטחון

בשנת 2013 נערך שינוי בחוק שירות ביטחון שנועד לשלב את האוכלוסייה החרדית בשירות צבאי. שינוי זה נעשה לאחר פסיקת בג"ץ שפסלה את תקפותו של חוק טל וניסיון שכשל להסדיר את הסוגיה בוועדת פלסנר שהוביל לפירוק הממשלה ולהליכה לבחירות. שינוי זה הובל על ידי קואליציית הליכוד-יש עתיד-הבית היהודי ונערך בוועדות פרי ושקד. בצד היבטים נוחים למגזר החרדי כמו הורדת גיל הפטור לשירות בצה"ל הוא כלל גם היבט קשה למגזר החרדי של קביעת סנקציות פליליות לנקראים החרדים שלא יתייצבו לשירות צבאי.

החוק החדש עורר ביקורת נוקבת במגזר החרדי, גם בקרב זרמים מתונים יחסית. המחאה נגד החוק כללה הפגנות בהיקף גדול במיוחד וקריאה של כל ההנהגה הרבנית החרדית לזרמיה לא להתייצב לשירות צבאי. כתוצאה מכך אף נפגע שיתוף הפעולה בין המגזר החרדי לצה"ל והעלייה הרצופה בשיעור המשרתים בצה"ל ובשירות האזרחי נעצרה.

עם שובן של המפלגות החרדיות לקואליציה והסרת הסנקציות הפליליות בחוק המרוכך (2015) חזר לעלות מספר החרדים המשרתים בצה"ל (מלאך, כהן וזיכרמן, 2016).

לימודי ליבה

סוגיית לימודי יסוד במוסדות חרדיים העסיקה מקבלי החלטות בשלושת הרשויות: המחוקקת, המבצעת והשופטת. בעקבות עתירות שונות לבג"ץ כתב משרד החינוך תוכנית יסוד לבתי הספר שהמוסדות החרדיים חוייבו לעמוד בהם (ברמות שונות).

הכנסת ה-19 עשתה צעד נוסף לקידום חיוב לימודי ליבה במגזר החרדי. בתכנית הכלכלית לשנת 2013-2014 נקבע בחוק שכל מוסדות הפטור יחויבו ב-11 שעות שבועיות של לימודי יסוד. והיקף התמיכה במוסדות שלא יעמדו במכסה זו ירד ל-30% (לעומת 55% קודם לכן). בשל השינוי הדרמטי הכרוך בחוק נקבע שיישומו יחל בשנת 2017. החוק עורר התנגדות רבנית ותקשורתית גורפת במגזר החרדי ובפועל לא הביא להגברת לימודי הליבה במוסדות הפטור. עם שובן של המפלגות החרדיות לקואליציה בשנת 2015 בוטל השינוי בחוק באופן מוחלט (מלאך, כהן וזיכרמן, 2016).

במקביל נקטו שר החינוך ומשרד החינוך בשלושה צעדים "רכים" יותר: (א) הקמת מחוז חרדי במשרד החינוך (ב) הקמת רשת חינוך ממלכתית חרדית במימון ובפיקוח מדינתי מלאים ו-(ג) הגדלת דרסטיות של מספר המפקחים (חרדים כולם) במערכת החינוך החרדית. ביחס לצעדים אלו לא חל שינוי למרות התמורות הקואליציוניות בממשלת ישראל.

6.2. השלכות לאקדמיה והמלצות

ככלל, ניתן ללמוד מפרשיות אלו ומפרשיות נוספות שהחברה החרדית מגיבה בהתנגדות עזה לשינויים דרסטיים הנכפים עליה מבחוץ. לעומת זאת, שינויים הדרגתיים שנעשים מתוך דיאלוג עם גורמים בחברה החרדית מתקבלים על ידיה ביתר קלות, גם כאשר הם מעוררים ביקורת ציבורית ותקשורתית פנים-חרדית.

תוכנית החומש לאקדמיה במתכונתה הנוכחית לא יצרה שינויים דרמטיים באופי ההפרדה בין גברים ונשים באקדמיה לחרדים. היא כוללת הקפדה על כללי המל"ג בקמפוסים הנפרדים, אבחנה בין תואר ראשון לתואר שני באפשרות ללימודים בקמפוסים נפרדים ועידוד של לימודי חרדים בקמפוסים כלליים. למרות זאת זכתה התוכנית לביקורת בתקשורת החרדית הממוסדת בתקשורת החרדית המקוונת ובקרב גורמים חרדים העוסקים בשילוב חרדים באקדמיה. חלק מן המבקרים טענו כנגד ניסיון "לחנך" את החרדים כמו גם על כפייה בעניינים הקשורים בהשקפה דתית. עם זאת, להערכתנו, על אף הביקורת, התוכנית ניתנת להכלה על ידי רוב מוחלט מן הסטודנטים החרדים המעוניינים ללמוד לימודים אקדמיים.

שינוי דרסטי יותר במדיניות ות"ת-מל"ג הינו סגירת הקמפוסים החרדים הנפרדים לטובת לימודים בכיתות נפרדות בקמפוסים רגילים. כפי שכתבנו לעיל, לימודים בפורמט זה הינם לגיטימיים עבור מרבית הסטודנטים החרדים.

אולם בצומת דרכים זו, שינוי כזה ייתפס על ידי אוכלוסיית הסטודנטים החרדית כהצרת צעדיו ואף כניסיון לשינוי בהשקפת עולמו. אף אם חלק ניכר מן הסטודנטים יכולים לעמוד בכך באופן אישי, אין לשכוח את העובדה שהם מהווים חלק מכלל המגזר החרדי. למרות היחס האמביוולנטי שיש לאקדמיה בציבוריות החרדית שינוי שכזה יעמיד במוקד את ההתנגדות החרדית לאקדמיה ויצר חזית אחידה וקיצונית כנגדה. במצב זה, עשויים סטודנטים חרדים רבים לוותר על הלימודים האקדמיים שלהם ויתירה מכך סטודנטים פוטנציאליים רבים להימנע מכך לחלוטין. הורביץ ניסח ענין זה היטב כאשר כתב ש"מעמד האקדמיטציה האקדמית ובעיקר הלכי רוח בציבור החרדי עשויים להשפיע באופן ניכר. מדיניות אגרסיבית, ימרנית וקולנית בתבנית אחת עלולה לעקב את המהלך" (הורביץ, 2013).

להערכתנו התוצאה המיידית של סגירת הקמפוסים הנפרדים תהיה פגיעה וודאית וקשה בכניסת סטודנטים וסטודנטיות חרדים לאקדמיה. צעד זה יוביל לכך שמגמת חדירת

האקדמיזציה למיינסטרים החרדי תיעצר ושרבות מהנשים החרדיות שהיו הולכות לאקדמיה נפרדת לא ילכו ללמוד במקום מעורב.

חוות דעת זו מתבססת כמו כן על קונצנזוס מלא בקרב המומחים איתם התייעצנו בסוגיה זו. להערכתם מהלך של סגירת הקמפוסים הנפרדים תיצור גל חדש של מתקפות מצד רבנים, ולדיבור תוקפני כלפי האקדמיה ו"המדינה" גם מצד אנשי המיינסטרים החרדי. כל צעד דרמטי בעניין הפרדה עשוי להחזיר את גלגל הכניסה של החרדים לאקדמיה אחורה. צעדי שינוי צריכים להיעשות לא מלמעלה אלא מתוך קשר עין והידברות עם הקהילה החרדית. יחידים תמיד יתנהלו בצורה שיודעת לעקוף המערכת (כדוגמת 'חרדים מודרניים'), אך המענה שצריך לתת הוא לא לאותם יחידים אלא לקולקטיב.

על פי דעת המומחים אפילו הסטודנטים שבחרים ללמוד כיום תואר ראשון בקמפוסים כלליים יתקשו לעשות זאת בשלב מאבק. החלטה שכל הלימודים הם במעורב והמכללות והמסלולים החרדים מבוטלים תיצור מצב שבו ההנהגה והתקשורת החרדית יכריזו מלחמה. ההליכה לאקדמיה תהיה במצב כזה מעשה בגידה בציבור. יש לזכור שההשתייכות לציבור החרדי היא עניין של נאמנות שבטית לא פחות מאשר נאמנות דתית ולכן השאלה לגבי רובם אינה מה אומרת ההלכה, אלא מה אומרים הרבנים והסביבה ומה המחיר שישלמו על לימודים במעורב. כלומר השאלה הנכונה איננה כמה חרדים היו מוכנים ללמוד באקדמיה מעורבת אם זו תהיה האופציה היחידה. השאלה היא כמה יהיו מוכנים ללמוד במעורב כשהדבר נתפס כהכרזת מלחמה נגד החברה החרדית, הרבנים אוסרים על הלימודים ויהיה מחיר כבד ללימודים במעורב מצד המשפחה, השכנים, מוסדות החינוך של הילדים והמתפללים בבית הכנסת.

לטענת כמה מהם כתוצאה מהצמצום במספר המבקשים ללמוד במוסדות להשכלה גבוהה חלק ניכר מהסטודנטים הפוטנציאליים יחפשו מסלולי מוביליות אחרים על מנת לפתח כישורי תעסוקה גורמי הכנסה. בינתיים ישראל תפסיד פרודוקטיביזציה אקדמית של חרדים רבים ועלייה בפריון העבודה המלווה בעלייה בשכר.

6.3 האטרנטיבה – תמריצים ללימודים בקמפוס כללי

התמונה המוצגת בזאת הינה מורכבת. מצד אחד אנו סבורים שהפוטנציאל ללימודים אקדמיים בקמפוס כללי בייחוד בכיתות נפרדות הינו גבוה ביחס למצב הקיים ומאידך אנו מעריכים ששינוי שיחייב זאת יגרום נזק גדול לתהליך השילוב של חרדים באקדמיה.

כאטרנטיבה לשינוי דרמטי ומחייב אנו מציעים מתן תמריצים למוסדות הפותחים מסלולים אקדמיים בתוך הקמפוס בדגש על מוסדות המאפשרות השתלבות מלאה. בהמלצות לתוכנית החומש התייחסנו לשורת צעדים העשויה לקדם מגמה זו:

(א) הקמת מכינות להשלמת בגרויות

(ב) עידוד הלימודים באוניברסיטאות המחקר

(ג) מתן מלגות לסטודנטים לתואר שני מחקרי ולתואר שלישי

(ד) מלגות קיום לסטודנטים מצטיינים בתחומים ייעודיים

(ה) עידוד "תוכניות דגל" ייחודיות (רפואה, הנדסה ומדעים, פסיכולוגיה, חברה וקהילה)

(ו) תוכנית סיוע לשילוב חרדים כיחידים במוסד כללי. התוכנית תכלול: ראש תוכנית במוסד, מערך שיווק, תמיכה מקצועית (אבחונים, שיעורי עזר ומלגות) חברתית (תא סטודנטים ורכז חברתי), והכנה לתעסוקה

(ז) תקציב ייעודי לפיתוח המסלול של כיתות בקמפוס

גם כמה מן המומחים איתם התייעצנו הציעו ליצור העדפה למסלולים בקמפוסים הכלליים ולתמרץ מסלולים אלו בהתאם. לטענתם יש לשקול את האפשרות להציע את שלושת המצבים: מח"רים עם קמפוסים נפרדים, כיתות נפרדות בקמפוס כללי ולימודים בקמפוס מעורב, אך עם מימון ייעודי בייחוד לזה האחרון. תמריץ זה ישפיע על המוסדות האקדמיים כמו גם על סטודנטים חרדים בשיקוליהם לבחירת מוסד הלימודים. כך עשוי מספר הסטודנטים במסלול המשתלב והמעורב לעלות עם השנים, עם התמורות הצפויות החברה החרדית, ובינתיים ישראל לא "תאבד" יותר מדי אקדמאים חרדים פוטנציאליים.

6.4. בחינת המודל המשתלב בחומש הבא

בהמלצות לתוכנית החומש הערכנו את פוטנציאל הגידול של התוכניות המשלבות חרדים בקמפוס בפי שניים במהלך החומש הקרוב. כמו כן את העלייה במשקלן מכלל התוכניות לחרדים מכ-20% בשנת תשע"ד לכ-30% בשנת תשפ"א (לא כולל או"פ). כל זאת בהנחה שבשנים אלו תינתן התמיכה והעידוד המתאימים לפתיחת מסלולים מותאמים לחרדים בקמפוסים כלליים.

עם זאת חשוב לציין שכלל המסלולים לשילוב חרדים בקמפוסים כלליים הינם חדשים ביחס והוקמו כולם במהלך החומש האחרון. מסלולים אלו ובייחוד קיומם של כיתות נפרדות בתוך הקמפוס מאתגרות הן את המוסדות האקדמיים והן את הסטודנטים החרדים עצמם. כתוצאה מכך ישנה חובה לעקוב באופן קפדני על האופן שבו מתפתחים מסלולים אלו בדגש על יצירת מסגרת (ערכית, משפטית, ארגונית) לכיתות הנפרדות. מסגרת חדשה זו מהווה את אחד האתגרים המרכזיים והחשובים ליישום מלא של תוכנית החומש הבאה.

7. סיכום

שילוב חרדים באקדמיה הינה משימה מורכבת המחייבת רגישות יתירה מצד כל הגורמים הנוגעים בה: המל"ג-ות"ת, המוסדות האקדמיים והגורמים החרדים המעורבים בתהליך זה. הגישה ההיסטורית של המגזר החרדי שללה לימודים אקדמיים אולם שינויים שהתחוללו באקדמיה בישראל, בצורכי שוק העבודה וצורכי המגזר החרדי ובמדיניות המל"ג-ות"ת יצרו מהפכה ביחס האוכלוסיה החרדית לאקדמיה. מספר הסטודנטים החרדים בשנה"ל תשע"ז עולה על 12,000 סטודנטים ויישום מוצלח של תוכנית החומש יגדיל מספר זה באלפים רבים עד לשנת תשפ"א.

תהליך שילוב חרדים באקדמיה מתמודד מראשיתו עם מתח מתמיד בין שמירה על נורמות איכות אקדמית, חופש אקדמי ושוויון בין המינים לבין הרצון בפתיחת האקדמיה לאוכלוסיה החרדית, הכלת נורמות חברתיות ותרבותיות של המגזר החרדי והתמודדות עם רקע לימודי חסר של המועמדים החרדים.

ההכרעה של מל"ג-ות"ת לאורך השנים היתה לאפשר לימודי חרדים באקדמיה במסגרות נפרדות למרות מחירים הכרוכים בכך וזאת מתוך תפיסה רב-תרבותית ומשיקולים פרקטיים. מטרת חוות דעת זו היתה לבחון את השיקולים הפרקטיים הנגזרים מן השאלה האם אוכלוסיה חרדית היתה פונה ללימודים אקדמיים בקמפוסים כלליים (מעורבים) בהעדר קמפוסים חרדיים ייעודיים.

תשובתנו התחלקה לארבע סוגיות:

(א) לימודי חרדים כיחידים בקמפוסים כלליים

להערכתנו, במצב של לימודי חרדים כיחידים בקמפוסים כלליים בלבד (כולל מכינות חרדיות) שיעור הסטודנטים החרדים היה עומד על מעט יותר משליש מכלל הסטודנטים היום (37%). זאת לעומת מעט קרוב ל-20% הלומדים כיום במודל זה. ראוי לציין שמשקל הסטודנטים לתואר שני בכלל הסטודנטים החרדים היה עולה באופן דרמטי וכך גם משקלם של החרדים המודרנים. מרבית האוכלוסיה החרדית הפונה היום ללימודים אקדמיים לא היתה פונה ללימודים אלו ובייחוד קבוצות שמרניות ואוכלוסיה צעירה יותר שבשנים האחרונות נכנסו לאקדמיה במספרים גדלים והולכים. הערכת פוטנציאל הגידול של האקדמיה לחרדים בחומש הקרוב נשענת בעיקר על קבוצות אלו שעמדותיהם המסוייגות כלפי לימודים מעורבים ניכרות גם בסקר של מלחי (2017).

(ב) לימודי חרדים בכיתות נפרדות בקמפוסים כלליים

להערכתנו, במצב של לימודי חרדים בקמפוסים לא רק כיחידים אלא גם בכיתות נפרדות שיעור הסטודנטים החרדים היה עומד על עד 60% מכלל הסטודנטים היום. עבור חלק מן הסטודנטים החרדים רשות הרבים החיונית יותר להפרדה הינה זו הכיתתית בעוד שהמרחב הציבורי הרחב יותר (הקמפוס) דומה יותר להתנהלותם במרחב הציבורי הכללי המעורב. נטייה זו ניכרת בנכונותם, גם כיום, של חרדים שמרנים להשלים לימודי תואר בחינוך ותחומים נוספים בקמפוסים כלליים. עם זאת, גם במקרה זה, אוכלוסיה שמרנית יותר, צעירה יותר ובייחוד נשים חרדיות שאינן נשואות היתה נמנעת ברובה מללמוד במצב זה באקדמיה. גם במקרה זה רלוונטית הקביעה שפוטנציאל הגידול של האקדמיה לחרדים בחומש הקרוב נשען בעיקר על קבוצות אלו.

(ג) לימודי חרדים כיחידים לתואר שני בקמפוסים כלליים

להערכתנו, רוב מוחלט של האוכלוסיה החרדית עשוי ללמוד לימודים לתואר שני בקמפוסים כלליים. הערכה זו נשענת על ניתוח המצב בפועל היום ועל העובדה שללימודים לתואר שני נוטה מלכתחילה לפנות אוכלוסיה מבוגרת יחסית, עם שיעור נשואים גבוה ועם נטיות מודרניות, כל זאת בהשוואה לפונים לתואר ראשון. עם זאת, אנו מזהים את תחומי החינוך והמקצועות טיפוליים כתחומים אליהם פונה אוכלוסיה חרדית שמרנית יותר כזו הנוטה לחזור ולעבוד בתוך הקהילה. להערכתנו מרבית האוכלוסיה החרדית ובייחוד נשים יימנעו מללמוד תואר שני בתחומים אלו בהעדר כיתות ייעודיות בקמפוס הכללי.

(ד) השלכות שינוי מדיניות המל"ג-ות"ת

הערכותינו בסעיפים הקודמים מתייחסים לפוטנציאל הסטודנטים החרדיים בקמפוסים כלליים במצב היפותטי. אולם שינוי מדיניות המל"ג-ות"ת שתבטא בסגירת הקמפוסים הנפרדים לא תאפשר את מיצוי פוטנציאל זה כלל ועיקר. להערכתנו המצטרפת להערכת מומחים נוספים, שינוי מדיניות זה יציב את הלימודים לאקדמיה במוקד עימות חריף בין החברה החרדית למודרניזציה ולמדינת ישראל ויביא לקריאה נחרצת וחד-משמעית של ההנהגה הרוחנית כנגד לימודים אקדמיים. מצב זה מוכר לנו היטב מתחומי שינוי אחרים. הקצנה בעמדת הקהילה החרדית כלפי לימודים אקדמיים תייצר מתח פנימי בפני כל מועמד חרדי ללימודים אקדמיים, בין רצונו האישי לבין השתייכותו המשפחתית, הקהילתית והחברתית. רבים וטובים יעדיפו את השתייכותם הקהילתית וחלקם אף יראו בסיטואציה זו "מצב חירום" המחייב התנהגות קיצונית יותר. תוכנית כזו עשויה לבטל אפוא את מרבית ההשגים שנרשמו בתחום כניסת חרדים לאקדמיה.

כתוצאה מניתוח זה אנו סבורים שאין לשנות את המדיניות הקיימת ביחס לקמפוסים הנפרדים. כנגד זאת אנו מציעים ליצור תמריצים ללימודים בקמפוסים כלליים הן בפורמט של מכינות ולימודים כיחידים והן בפורמט של כיתות נפרדות. עידוד הלימודים יכול להתקיים בתמיכה כספית (במוסדות ובתלמידים), בתמיכה במעטפת חברתית ותרבותית (של המוסדות עבור התלמידים) ובאישור תוכניות חדשות עבור מוסדות המעוניינים בכך. לימודי תואר שני לעומת זאת יש לאפשר כיחידים בקמפוס כללי למעט מקרים מובחנים של תחומי החינוך והמקצועות הטיפוליים אותם ניתן לקיים בכיתות נפרדות. מדיניות משולבת זו תאפשר לשמור על גידול מספרי בכניסת חרדים לאקדמיה כמו גם על מיצוי הפוטנציאל של שילוב סטודנטים חרדים בקמפוסים כלליים בהתאם ליעדי תוכנית החומש של מל"ג-ות"ת.

8. ביבליוגרפיה

- בראון, ב. (2017, טרם פורסם). מדריך לחברה החרדית. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה ועם עובד.
- בראון-לוינסון, א., קלעג'י, ת. (2017, טרם פורסם). בין ה'חוץ' לבין ה'פנים': השתלבות חרדים אקדמאים במשק הישראלי. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- גולדפרב, י. (2011). הכשרה חלופית בסמינרים לנשים. ירושלים: משרד התמ"ת.
- דומב, י. (2004). זאב לב, תלמיד חכם, מדען וחלוץ בחינוך התורני. בדד: כתב עת לענייני תורה ומדע, 15, 77-83.
- הורביץ, נ. (2013). סטודנטים חרדים: ישיבה, עבודה ומערכת השכלה גבוהה המונית. ירושלים: משרד הכלכלה.
- וולנסקי, ע. (2005). אקדמיה בסביבה משתנה: מדיניות ההשכלה הגבוהה של ישראל 1952-2004. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- וסרמן, נ. (2015). מימי לא קראתי לאשתי: זוגיות בחסידות גור. באר-שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- וקסמן, ח. (2007). חוק הברזל של החומרא וחרדיותה של האורתודוקסיה. בתוך מ. ליטבק וא. לימור (עורכים), קנאות דתית. ירושלים: מרכז זלמן שזר. עמ' 181-198.
- זיכרמן, ח. (2015). שחור כחול לבן. ירושלים: ידיעות אחרונות.
- זיכרמן, ח., כהנר, ל. (2012). חרדיות מודרנית: מעמד ביניים חרדי בישראל. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- חקק, י. (2005). רוחניות מול גשמיות בישיבות הליטאיות. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- ישראל (2009). ועדה לבדיקת הסדרי ההסעה בתחבורה ציבורית בקוים המשמשים את המגזר החרדי. ירושלים: משרד התחבורה.
- כהנר, לי, 2014: "בין יסוד התבדלות למגמת מעורבות – דיוקנה המשתנה של החברה החרדית ומקומה במרחב החברה הישראלית". מהי זהות ישראלית? עורך: ראובן פדהצור, נתניה: המכללה האקדמית נתניה.
- כהנר, לי, 2015: מאפייני התעסוקה של נשים חרדיות בפרוייקט צופיה – דוח מחקר כמותי ואיכותני. הגורם המזמין: ג'וינט ישראל ומשרד הכלכלה. ירושלים: מנהל מחקר וכלכלה.
- כהנר, לי 2016: מובילות" – מחקר הערכה – דוח ראשון (ממצאי הסקר הכמותי). ירושלים: ג'וינט ישראל. פנימי.
- כהנר, לי 2017. הערים החרדיות החדשות 2007-2014. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל (עתידי להתפרסם).
- לופו, י. (2003). מפנה בחברה החרדית: הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- מלאך, ג. (2013). העיתונות החרדית נגד בג"ץ: פרשת בית הספר בעמנואל, קשר 44. עמ' 10-19.
- מלאך, ג. (2014). על טהרת התואר: כניסת חרדים ללימודים אקדמיים בישראל. ירושלים: מחקרי פלורסהיימר, האוניברסיטה העברית.
- מלאך, ג. כהן, ד. זיכרמן, ח. (2016). מכניסה לתעסוקה לתעסוקה מכניסה: תוכנית אב לתעסוקת חרדים. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

מלאך, ג., כהנר, ל., רגב, א. (2016). תוכנית החומש של מל"ג-ות"ת לאוכלוסייה החרדית לשנים תשע"ב-תשע"ו: מחקר הערכה והמלצות לחומש הבא (תשע"ז-תשפ"א). ירושלים: המל"ג-ות"ת.

מלאך, ג., כהנר, ל. (2017, טרם פורסם). נגיעות מודרניות או חרדיות מודרנית? אומדן מספרי לתהליכי מודרניזציה בחברה החרדית. תרבות דמוקרטית.

מלחי, א. (2010). השתלבותם של חרדים בעלי השכלה גבוהה או מקצועית במקומות עבודה. ירושלים: משרד הכלכלה.

מלחי, א. (2015). העסקת חרדים במגזר העסקי: מאפיינים וחסמים. ירושלים: משרד הכלכלה.

מלחי, א. (2016). השכלה, תעסוקה ושכר של בוגרים חרדים שנתמכו בקרן קמח. ירושלים: משרד הכלכלה.

מלחי, א. (2017). לימודים אקדמיים בציבור החרדי. ירושלים: מל"ג-ות"ת.

מלחי, א., בראל, מ. (2012). "יגעת ומצאת – תאמין": מאפייניהם של תלמידים חרדים הנתמכים על-ידי קרן קמ"ח במסלולים אקדמיים ומקצועיים. ירושלים: משרד התמ"ת.

מלחי, א., ליפשיץ, ח. (2015). הערכת מרכזי הכוון לתעסוקה לאוכלוסייה החרדית. ירושלים: משרד הכלכלה.

סופר-פורמן, ח. (2008). מרכזי פיתוח תעסוקת חרדים – מפת"ח. דו"ח מספר 2. ירושלים: משרד התמ"ת.

סיון, ע. (2004). תרבות המובלעת. בתוך ע. סיון, ג. אלמונד וס. אפלבי (עורכים), קנאות דתית מודרנית: יהדות, נצרות, איסלאם, הינדואיזם. תל-אביב: משכל. עמ' 107-29.

פיינר, ש. (2007). לעקור את החכמה מהעולם – אויבי הנאורות ושורשי העמדה החרדית. בתוך מ. ליטבק וא. לימור (עורכים), קנאות דתית. ירושלים: מרכז זלמן שזר. עמ' 83-57.

פרידמן, מ. (1990). "מודל השוק וההקצנה הדתית" בתוך מ. כהנא (עורך). בחבלי מסורת ותמורה: אסופת מאמרים לזכרו של אריה לנג. רחובות: כיוונים. עמ' 112-91.

פרידמן, מ. (1991). החברה החרדית: מקורות מגמות ותהליכים. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

צרפתי, א., לירן-אלפר, ד. (2010). "ברוך שלא עשני אשה?" - ניצני שיח נשי פמיניסטי בעיתונות החרדית המסחרית, קשר 40. עמ' 136-126.

נספח 1: רשימת המשיבים לשאלון המומחים והעוסקים בתחום (על פי סדר א'ב' של שמות המשפחה)

1. יאיר אטינגר, עיתון הארץ, המכון הישראלי לדמוקרטיה
2. רחלי איבנבויס, תוכנית "מובילות"
3. שחר אילן, כלכליסט
4. פרופ' עמירם גונן, האוניברסיטה העברית (אמריטוס)
5. ד"ר שלמה טיקוצינסקי, האוניברסיטה הפתוחה
6. אברהם יוסטמן, קרן קמח
7. ד"ר יעקב לופו, מכון ירושלים למחקרי מדיניות
8. ד"ר ניסים ליאון, אוניברסיטת בר אילן
9. יהודה מורגנשטרן, הטכניון
10. ד"ר רבקה נריה בן שחר, המכללה האקדמית ספיר
11. ד"ר תהילה קלעג'י, אוניברסיטת בן גוריון
12. נתן קנדלר, קרן ידידות-טורונטו
13. צבי שרייבר, המרכז האקדמי לב

תארים מתקדמים בקרב יוצאי מערכת החינוך החרדית

סטודנטים לתארים מתקדמים

בשנת 2014 למדו במוסדות האקדמיים בישראל כ-10,000 צעירים יוצאי מערכת החינוך החרדית בגילאי 37 ומטה. כמו כן, קיים ככל הנראה מספר מסוים של חרדים מבוגרים יותר אשר לומדים לתואר אקדמי (אך בגלל גילם המבוגר אינם מופיעים בבסיס הנתונים אשר שימש לניתוח). מבין הסטודנטים החרדים הצעירים (גילאי 37 ומטה), 3417 הם גברים ו-6455 הן נשים.

סטודנטים

בקרב הגברים, 195 סטודנטים (כ-5.7%) למדו לתואר שני – מתוכם 129 באוניברסיטאות, 40 במכללות אקדמיות, ו-20 במכללות לחינוך. כמו כן למדו 10 גברים חרדים לימודי רפואה (0.3%), ו-13 נוספים למדו לדוקטורט בתחומים אחרים (0.4%) – כולם באוניברסיטאות.

סטודנטים חרדים ב-2014	אוניברסיטאות	אוניברסיטה פתוחה	מכללה אקדמית	מכללה לחינוך	סה"כ
תואר ראשון	493	602	1,796	308	3,199
תואר שני	129	6	40	20	195
תואר ברפואה	10	0	0	0	10
תואר שלישי	13	0	0	0	13
סה"כ	645	608	1,836	328	3,417

סטודנטים חרדים ב-2014 %	אוניברסיטאות	אוניברסיטה פתוחה	מכללה אקדמית	מכללה לחינוך	סה"כ
תואר ראשון	76.4%	99.0%	97.8%	93.9%	93.6%
תואר שני	20.0%	1.0%	2.2%	6.1%	5.7%
תואר ברפואה	1.6%	0.0%	0.0%	0.0%	0.3%
תואר שלישי	2.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.4%
סה"כ	100%	100%	100%	100%	100%

סטודנטיות

בקרב הנשים, 611 סטודנטיות (כ-9.5%) למדו לתואר שני – מתוכם 408 באוניברסיטאות, 109 במכללות אקדמיות, ו-78 במכללות לחינוך. כמו כן למדו 10 נשים חרדיות לימודי רפואה (0.2%), ו-28 נוספות למדו לדוקטורט בתחומים אחרים (0.4%) – כולן באוניברסיטאות.

סטודנטיות חרדיות ב-2014	אוניברסיטאות	אוניברסיטה פתוחה	מכללה אקדמית	מכללה לחינוך	סה"כ
תואר ראשון	817	744	2,595	1650	5,806
תואר שני	408	16	109	78	611
תואר ברפואה	10	0	0	0	10
תואר שלישי	28	0	0	0	28
סה"כ	1263	760	2,704	1728	6,455

